

Tartu teikool

Fond 55

Nim. 3

S. 97

Ant, H.

Kirjeldus: Türi kihelkonna
ajaleest ja tähtsamast mälestus-
märgest. Tartu teikooli üliõpilase
töö juhendaja (prof. O. Sild) märkustega

1926

113 l., 11 fotot ja 4 joon.

F 55, nim. 3, a. 97

(Akademilise usuteaduste seltsile.
H. unt)

Kuufufetoo arakiri.

USUMADUSKONNA
Klassi Arkeologia Muuseum
K No 13

11 12

KIRJELDUSI TÜRI KIHELKONNA
AJALOOST JA TÄHTSAMAIST MÄLESTUSMÄRKIST.

Kokkuseadnud ainetel

H. U n t, stud.theol.

Tüiril, 1926 aastal.

§ 1. ALLIKAID JA KIRJANDUST.

Käesolevas töös tarvitasin materjali allnimetatud kirjandusest, visitatsiooni protokollidest, kirjadest ja suusõnalistest andmetest.

I. Kirjandusest oleks mainida:

- 1) "Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge" zusammengestellt von H.R.Paucker, Reval, 1849.
- 2) "Ehstlands Kirchen und Prediger seit 1848" zusammengestellt von E.P.H.Paucker, Reval, 1885.
- 3) "Die Evangelisch-Lutherischen Gemeinden in Russland. Eine historisch-statistische Darstellung" herausgegeben vom Zentral-Komitee der Unterstützungs-Kasse für ev.-lutherische Gemeinden in Russland. II anne St.Petersburg 1911.
- 4) "Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth.Gemeinden in Russland" gesammelt und herausgegeben von E.H.Busch, Russisch-Kaiserlichem Collegienrath. St.Petersburg 1862.
- 5) "Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Russland", II anne. E.H.Busch. St. Petersburg 1867.
- 6) "Beiträge zur Kunde Ehst, = Liv, = und Kurlands" herausgegeben von der Ehstländischen Literärischen Gesell-

schaft Band V, Heft 1 und 3.

- 7) M.J.Eisen'i "Esivanemate ohverdämised".
- 8) "Muinasajateadus eestlaste maalt" III anne kogunud ja väljaandnud J.Jung. 1910.
- 9) Väljavõtteid Läti Hendriku kroonikast.
- 10) "Türi I muusikapäeva juht" 28.juunil 1925 aastal. Türi muusikaseltsi väljaanne.
- 11) Postimees No.170. Pühapäeval, 28.(15) juunil 1925.

II. Türi kiriku arhiivist ja Tallinna konsistoriaal ^{arhiivist} ~~XXXXXXXXXX~~

saadud protokollid ja kirjad:

- 1) Extract aus dem von dem begl. Bischoff Herrn D.Johann Rudbeekio. Anno 1627 zu Turgel gehaltene Visitations Protocollo.
- 2) Ex Actis Imperatoriae Majestatis totius Russiae Consistorii Provincialis Ducatus Ehstoniae de Anno 1696. Kõikide sissetulekute ülestähendused, mis Türi kirikule kuuluvad. 19 leheküljeline kirjeldus, Friedr. Mich. Francke allkirjaga.
- 3) Ex Protocollo Inquisitionis sub.D.16.Aug.1686.
- 4) 6.Septembril 1715 aastal peetud visitatsiooni protokoll, millest osa võtsid maanõunik ja konsistoriaal-president Adam Johann Uxküll

- 5) 9. juulil 1727 aastal peetud visitatsiooni protokoll, millest osa võtsid kohaliku õpetaja Peeter Schwabe juuresolekul maanõunik ja president Adam Johann Uxküll, ^{Doomkriiku} ~~XXXXXX~~ ülemõpetaja Christoph Friedrich Mickwitz, õpetaja ja konsistoriaal-assessor Anthon thor Helle, Vändra õpetaja Johann Fried. Gernet, ^{Kriiku} ülem eestseisja kapten von Groningen ja kapten von Grassen Mäeküldest. Protokoll on 4 suurt lehekülge, kuna lõpp puudub.
- 6) "Arakiri haagikohtunikule saadetud palvest kõstrimaa asjus 29. X. 1728. F.v.Löwen'i ja Hieseman'i allkirjadega.
- 7) Visitatsiooni protokoll 15. juunist 1740 aastal. Visitaatorideks olid - maanõunik Uxküll, ülemõpetaja Mickwitz, praost Kniper Jõhvist, assessor Salemann Mihklist ja Henckel Järva-Jaanist. Asetäitjaks kirjutajaks oli Francke. Peale kohaliku õpetaja Kelchi oli juure kutsutud veel leitenant Pistohlenkors Säreverest, assessor Baranoff Väätsalt, leitenant Fersen Laupalt, ülemleitnant Joerist Piometsast, major Stolting Soemäelt, kapten Ludwig Lokutalt ja kapten Gross Mäeküldest. Protokoll sisaldab 20 lehekülge.
- 8) Järgmine visitatsioon oli 1751 aastal 27. juunil. Sellest võtsid osa maanõunik parun Georg Johann Stackelberg, Järva-Jaani praost Johann Heinrich Henckel, Juuru praost Carl Bernhardt Ehinger, Simuna õpetaja Johann Georg Borge ja sekretär Francke. Koguduse poolt olid ilmunud: rittar-meister Grothenhielm Kolost, kapten Brummer Piometsast, haagikohtunik Fersen Laupalt, leitenant Fersen Kirnast,

assessor Buxhoevden Allikult ja Lokutalt ja von Scharenberg Vahastust. Protokoll sisaldab 10 suurt lehte.

- 9) 1772 aasta 4.juulil peetud visitatsioonist võtsid osa maanõunik G.L.v.Wrangell, Järva-Jaani praost J.C.Paucker, Kose praost Schwabe ja Rapla praost Eberhard. Kiriku liikmetest: eestseisjad kammerherra ja polguülem vabaherra von Rosen Allikult ja vabaherra von Fersen Laupalt, assessor von Stauden Kolost, rittmeister Joerist Piometsast, kapten von Riesenkampf Oisost. Maanõunikud von Üxküll Gùldenband Säreverest ja von Baranoff Väätsalt vabandasid oma mittemillumist.
- 10) 1795 aasta 13.juuni kuu päeval peeti jälle Türi kiriku visitatsiooni. Osavõtjatest olid ilmunud: tõeline riiginõunik ja konsistoriaal-president parun E.F.von Stackelberg, konsistoriumi assessor Rapla õpetaja praost O.W.Eberhard, konsistoriumi assessor Paide ja Anna õpetaja D.G.Glanstroem ja Peetri õpetaja praost J.F.Minne. Sekretär (juncto) Hoffmann. Kohalik õpetaja oli Justus Heinrich Grohmann. Mõisnikkudest olid koos: major ja ülemmaakohtu assessor von Baranoff Allikult, assessor von Wrangell Säreverest - mõlemad kui kiriku võõrmündrid, siis kammerherra parun von Fersen Laupalt, Major von Joerist Piometsast, Major von Osten Rõalt ja major von Engelhardt Kolost. Riiginõunik von Baranoff vabandus. Protokoll on 16 suurt lehekülge.
- 11) Järgmine visitatsiooni protokoll on 1816 a. 4.juunist. Koos olid maanõunik ja konsistoriaal-president Reinhold Gottlieb von Maydell, konsistoriumi assessor distrikt-

praost David Gottlieb Glanstroem õpetaja Paidest ja Annast, konsistooriumi assessor praost Otto Reinhold Holtz, õpetaja Keilast ja konsistooriumi assessor Johann Gottlieb Kettler. Sekretäriks oli C.A.Hoffmann. Kogudust eksamineerima oli nimetatud veel Peetri õpetajat Carl Mathias Henning'i. Mõisnikkude poolt olid ilmanud ^{õue} koo^{ve}vinõunik von Stern Pionetsast, leitenant ja rüütel von Hardtwig Mäeküla mõisa rentnik - kui kiriku eestseisjaid. Peale nende haagikohunik von Baranoff Allikult, leitenant von Scharenberg Torist, leitenant ja rüütel Carl von Schilling Säreverest, kuna Eberhardt - Vahastu rentnik vabandus haiguse pärast. Visitatsioonist saadud protokoll on 12 lehekülge suur.

- 12) Visitatsiooni protokoll 11.juunil 1890 aastal. Koos on ülemkirikueestseisja - maanõunik von Baer, ilmalik liige parun Rausch von Traubenberg, vaimulik praost Hoffmann ja kohalik õpetaja Kurrikoff. Kohalikud kiriku eestseisjad parun Taube Laupalt ja Frey Torilt. See on ainukene protokoll, mille Türi kiriku arhiivist leidsin. Teised kõik on Tallinna provintsiaal-muuseumi viidud, kus nad kuuluvad konsistooriumi alla.
- 13) Introduktsiooni protokollid 1738 aasta 30.oktoobrist, 1757 a. 17.augustist, 1773 a. 14.juulist, 1793 a. 24.juulist ja 1828 aasta 17.detsembrist. Ka need protokollid on Tallinna provintsiaal-muuseumis hoiul.
- 14) On kätte saadud kaks kirja, milliseid tuul kiriku torni otsas olevast kuulist välja paisanud. Uhes nendest, 9.apr. 1784 aastal, kirjeldatakse kiriku minevikust, teises

14. aug. 1867 torni ehitamisest ja tolle-aegsest olukorrast. Mõlemad paberid on lastud läbi püssikuulidest ja tormist lõhutud, mille tõttu ka kohati segased.

15) Mitmesugused kirjad, nii õpetaja kui ka konsistooriumi poolt. Iseäranis õpetaja Kurrikoffi aegseid kirju on jäänud järele palju.

16) Kiriku kroonika 1833 aastast, millest küll peale statistika, midagi leida pole. Õpetaja Kurrikoffi ajajärgust puuduvad neli viimast aastat, kuna õpetaja Landeseni ajast pole sõnagi. Huvitavamaks muutub juba õpetaja Speeri aegne kirjeldus, kus mõnd aastat küllalt põhjalikult valgustatakse. Korralikult on kroonikat kirjutanud praegune õpetaja Kuusik.

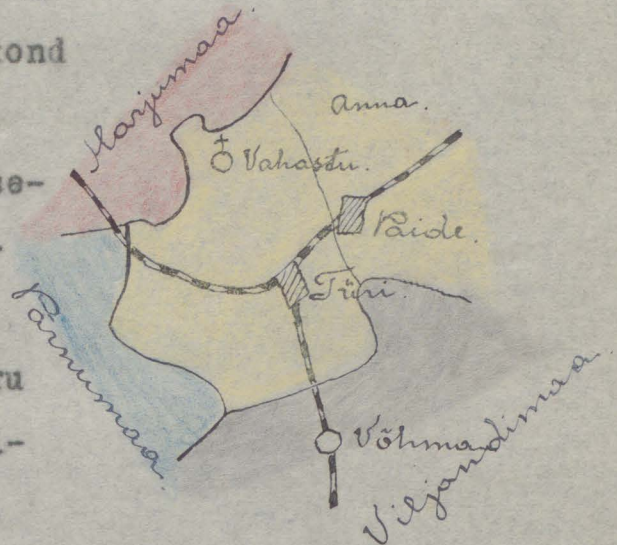
III. Suusõnalisi andmeid vanematelt inimestelt ja kohtadelt:

Vanematest inimestest oleks nimetada Jaan Roosmann'i
Kirnast ja eelviimase köstri leske pr. Koik'i.

=====O=====

§ 2. TÜRI KIHELKONNA GEOGRAAFILINE ÜLEVAADE.

Kokku puutudes Harju- Pärnu- ja Viljandimaaga asub Türi kihelkond peaaegu sarikkolmnurkse Järvamaa läänepoolsel serval. Teda ümbritsevad idast Paide ja Anna kihelkonnad, läänest Pärnumaa Vändra kihelkonnaga, põhjast Harjumaa Juuru ja Kose kihelkonnaga, lõunast Viljandimaa Pilistvere kihelkonnaga.

Suurem kaugus põhjast lõuna on 41 kilomeetrit, kuna kõige lähem kirik Paide Türiilt 13. kilomeetri kaugusel asub. Kihelkonnale kuulusid 1715 a. järgmised mõisad: Alliku, Säreveere, Väätša, Kirna, Lokuta, Laupa, Oiso, Rõa, Tori, Kolo, Vahastu, Piometsa, Mäeküla. Kuni suure katku ilmumiseni peale Põhja sõda kuulus kahtlemata ka Kärü mõis Türi kihelkonna alla. Et peale katku ja sõja kirikule ja õpetaja majale suurem remont tulnud teha, siis hoidnud ennast Kärü mõisa talupojad kõrvale ja läinud teise kihelkonna alla üle. Praegu on Kärü iseseisev kogudus.

Türi kihelkonda lõikavad raudteed lõunast, põhjast ja idast. Teestiku sõlmpunkt asub Türi linnas, milline suu-remalt osalt üleskerkinud Besti Vabariigi päivil. Mis Türi- lähenejale esimestena vast silma paistavad, on mäenõlvakul seisev kirik oma pilvipüüdva saleda torniga, selle naabruses asuv suur massiivne kivihoone - koolimaja, kolmekordne ehitus -

tarvitajate ühisus ja paberivabrik mustava suitsuga.

Linnamajad asuvad salkadena ehk üksikult 4 kilomeetrilisel maaalal. Elanikkude arv tõuseb pea kolme tuhandeni.

Palju aitavad kaasa linna kasvamisele paberivabrik ja Dr.J.Wöhrmann'i aurutelliskivitehas, millistes leiavad tööd paljud.

Pinnaehituse poolest on Türi kihelkond selgejooneliselt viiruline. Viirulisuse põhjuseks on väiksed harvad kõrgendikud-voored, mis üksikute soosaartena kergivad, moodustades Järvamaa läänepoolsemas osas väike-voorte valdkonna. Aluspõhjaks on paiguti tinaläiget sisaldav Adavere dolomiit lubjakivi (Säreveres j.m.), kuna paiguti paelademeid leida on. Jõgesid ja järvi leidub siin mitmeid. Nii võtab siit läbivoolav Pärnu jõgi enesega kaasa veel Piometsa,- Kolu,- Käru- ja Särevere ehk Prandi-jõe. Suuri põliseid puid on arva näha - ainult parkidest ja aedadest puutub neid kohati silma. Niidud ja sood on rohkem röövmaistud, vähem kasutus ja kulturniite. Asulad ja teed on siin hõredad. Asulad ja elamud levinevad harvadel soosaartel, mille tõttu juurepeasemine on seot suurte raskustega, iseäranis poristel aegadel. *(Statistika keskbüroo andmetel Järvamaa tähtsamatust, 1926)*

Teede kohta kaebab õpetaja Kelch 1740 a. kiriku visitatsioonil ajal, et need olevat kõik halvas seisukorras. Väätša mõisast tuleva tee on parun von Buxhoevden sulguda lasknud, millise asjaoluga aga teised asjasse puutuvad mõisnikud ei lepivat. Esimesel suviste pühal kirikusse sõites on Väätša mõisa omanik - assessor Baranoff - selle

tee jälle avanud. Von Buxhoewden on seda nähes talupoegi saatnud luurama läbisõidukohale. Tagasisõida korral lasknud ta peksta Baranoff'i ning sinna seadnud posti ühes vitsakimbuga, Baranoff olevat aia "de facto" maha kiskunud ja üle põllu sõitnud. Baranoff'i tõenduse järele olevat see aga juba vana tee, mida tarvitatud tema kadunud isa ajal kirikuteeks ja mida ka talupojad võivad tõendada.

=====O=====

§ 3. JÄRVAMAA JA TÜRİ KIHELKONNA MINEVIKUST.

Et selgemat kujutust omada maast ja inimeste ise-loomust, ei pea ma üleauruseks meele tuletada mõne sõnaga Järvamaa minevikku, mis ühtlasi käib ka Türi kihelkonna kohta.

Kõige vanemaid andmeid selleks leiame Läti Héndrėku kroonikast, kus XV peatükis räägitakse sakslaste esimesest röövkäigust Järva 1211 aasta sügisel. Ühes rüütlitega ja Bestimaa piiskopi Theodorich'iga tungisid nad Järvamaale ja laotasid oma väe üle maajagude ja külade laiali, kus nad Läti Héndrėku sõnade järele palju "paganaid" kinni võtsid ja maha löid, naised ja lapsed vangis viisid ning palju elajaid, hobuseid ja muud sõjasaaki kokku riisusid. Peale röövimist kogusid kõik Kareda külasse, kus 3 päeva puhati ja pidustati. Ära minnes põletasid nad kõik ettejuhtuvad külad.

Kuulda saades sellest röövkäigust, tuli Novgorodi suurvürst Mstislav 15.000 mehega Järvamaa kaudu Harjumaale. Muidugi ei toonud ka venelased Järvamaale varandust juure, vaid viisid veel sellegi kaasa, mis maha jäi sakslastest. Aastal 1217 tulid riiglased, liivlased ja lätlased uuesti Järvamaale. Seekord oli neil Sakala ja Ugaunija vanemad juhtideks. Nad laotasid oma väed üle külade ja löid seda maad suure nuhtlusega. Tundes röövlite suurt ülivõimu, tulid nende juure rahu paluma kõik Järvamaa vanemad. Lepiti kokku tingimisel, et järvalased end ristida lasevad ja kõigest kümnest maksavad. Selle järele pöörasid vaenlased tagasi Liivimaale, võttes pandiks järvalaste poegi. Sellel

L.H. jatk. XV, § 8.

L.H. jatk. XX, § 6.

puhul on Järvas olnud arvamiste järele ka Läti Händrök ise.

Samal aastal Madisepäeval peetud suurest Pala lahingust, kus sakslaste vastu võideldes langes Lembit, võtsid osa ka järvalased. (ptk. XXI, § 9)

1218 a. ristiti sunniviisil jällegi maa pärisrahvast Järvas ja Sakalas. Et aga järvalased pesid ristimise endilt, tuli rüütel Rudolf karistama 1219 a. sügisel Järvamaad.

Tapeti mehi, vangistati naisi ja riisuti hobuseid, elajaid ja muud saaki. Siis läksid Rudolfi juure jälle Järvamaa vanemad ja palusid, et ta oma väega nende rajadest ära läheks. Nad lubasid maksa kõik maksud ja pidada usku ning kristlaste seadusi. Ka andsid nad rüütli vendadele nõu, et nad oma väega jälle varsi tuleks ja nendega läheks ühes Virumaale. Seda tehtigi. Samal aastal valiti järvalaste hulgest teejuhid ja tungiti Virumaa rajadesse. Järvalastest käisid paljud kaasas, küll jala, küll ratsa. Seal tapeti ja riisuti niikaua, kui virulased palusid rahu ja ristimise võtsid vastu. (ptk. XVIII, § 6)

Järvalaste teguviis oli pahandanud saarlasi ning a. 1220 näärikuul tulid nad suure väesalgaga Järvamaale. Samal ajal olid sakslased teel Harju- ja Saaremaale, et ka karistada sealseid "paganaid". Järvamaal said nad saarlastega kokku, kes siin juba olid riisunud ja põletanud, nii et suits paistis sakslastele silma kaugelt.

Mitmed saarlaste käest põgenema peasejaist ruttasid sakslastele vastu ja teatasid: "Saarlased löid meie maad väga suure nuhtlusega ja mina peasesin üksi teile seda teatama". Algas äge lahing, kus saarlasi sadandete viisi tapeti. Põgenejaid aeti tänavaid ja majasid mööda taga ja hävitati

ptk. XIII, § 9.

kõik keda kätte saadi. Järvalaste naised, keda saarlased olid vangistanud, tormasid välja ja peksid vemmaldega surmatuid lausudes: "Sind löögu kristlaste Jumal".

1220 a., kui teised maade valitsuse pärast tülitse-
sid, läks ^{ij}mera lätlaste preester ühes Diedrichiga Eesti-
maale ja ristis mehi ning naisi. Järvamaale jõudnud lasksid
nad rahvast kokku kutsuda ristimiseks, kuid üks vanem tööen-
das, et järvalased kõik juba ristitud on. Järva-Jaani ^{x)} ki-
helkonnas olnud üks Daani preester, kes ristimist toimetä-
nud. Ta andnud vanematele püha vett kaasa, mis ka viimased
oma külladesse jõudnud, sugukonna naisi ja lapsi kastnud ja
ristinud. Ükskord juba ristitud, ei võtnud nad preestrite
ristimist enam vastu. (ptk. XXIV, § 5.)

1222 a. saatsid saarlased Virumaale sõna, et nad
daanlaste preestrid tapaksid. Aga virulased ja järvalased,
kes lapselikumad ja alandlikumad, kui teised eestlased, tõi-
vad omad preestrid kokku ja saatsid nad tervelt tagasi
daanlaste kantsi. (ptk. XXVI, § 4.)

1223 a. on jälle sakalased Järvamaal käinud, daan-
laste kohtuniku Hebe kinni võtnud ja hirmsasti piinanud.
Nad on ta ^{Sisikonna purustanud} südame seest välja kiskunud, ja tule peal küpse-
tanud. ^{ja ära söönud} Sellest ajast peale jääb Järvamaa sakslaste alla.
Uus ajajärk algab 16 aastasaja teisel poolel. Venelased tun-
gisid Eestimaaale ja 1562 a. langeb nõrk ordu. Iseäranis
rängalt kannatab rahvas vene tsaari Johan Hirmsa sõjakäikude
all, kellel sihiks oli Läänemere maid ühendada Venemaaga.
Tema kättetasumisiha ja metsikuse ohvriteks oli mitmel pu-
hul ka Järva elanikke. Võidetuid on tükkideks raiutud, var-
x) Järva-Jaani nimetati varem Keiting.

ptk. XXVI, § 5 ja 6.

dasse aetud ja elavalt tulel küpsetatud. Paide lossi piiramise ajal ~~xxx~~ on Türi olnud sõja tallermaaks kümneid aastaid.

1581 läks Järvamaa Rootsi valitsuse alla, ja 1710 a. algas siin Vene võim.

Nii on Türi pidanud üleelama raskeid päevi. Peale sõda on katk teinud hirmsat hävitustööd riisudes neid, kes sõjast järele jäänud. Räägitakse, et ühes külas enam ühtegi inimest pole olnud ja sinna alles Saaremaalt keegi elama

asunud. ~~xxxx~~ ^{Siispool toodud kirjeldustest!} võib väljendada nii mõnestki asjaolust järvalaste iseloomu. Täis saagihimu kihutasid nad teisi röövima, et ise kaasa minna. Täis lapselikust ja alandlikust saatsid daanlaste preestrid minema, et mitte süüdlasteks jääda.

1853 aastal valitses Järvemaal kolera, mis Türi kihelkonnast viis mitmeid ohvreid. Järgmisel aastal, mil ^{oli} ~~algas~~ ^{Krimmi} ~~sõda~~ sõda, peitus siinses kihelkonnas palju väejooksikuid Tallinnast, keda metsi mõõda taga otsiti. Nagu rahvasuu räägib on sarnasest otsimisest Türi kihelkonnale kuuluv Piometsa - Püünmetsa vald oma nimetuse saanud. Läbi-rändajad sõjaväelased töid teisel sõjaaastal soojatõve kihelkonda, mis laialdast hävitustööd tegi. Kirikumõisas oli õpetaja ^{Holdemar Eugen Grohmann} ainuke terve, kuna tema abikaasa, sündinud Viedemann, langes surma ohvriks.

Suurt ohvrimeelsust näitasid Türilased Türgi sõja ajal. Punase ristile koguti eesti kogudusest 800 rubla ja palju riide varustust, et aidata hädalisi ja kannatajaid perekondi.

1879 aastal valitses kihelkonnas kõhutõbi, mis rohkemal, kui sajal inimesel eluküünla kustutas. Suurim osa

surijaist oli noori.

Mitmekesiseid päevi oli Türi 1905 aastal, mil sotsialistlik liikumine ka siia ulatas. Valdades peeti miitinguid ja põletati mõisaid. Esimestena loitsid tuleleegid Kolos, Mäekülas ja Laupal, hiljem Kirnas. Juurust tulnud salkkond käis mõisaid mööda ringi, põletas ja riisus, mis kätte juhtus. Nende vastu tulid Paidest draguunid, kes kohatasid vastaseid Kirnas, kus üks mees surmati. Sel ajal topisid Türi vabriku töölised ühe vastumeelse meistri kotti.

Et asja lahendada kutsuti kuulus timukas von Sievers Türiale, kelle mehed siin kaks rätsepat surmasid. Koht, kus see sündmus aset leidis, kannab praegu Kolgata nime. Paljud said sealsamas lähedal vitsahirmu ja noomituse, et sarnast asja enam ei korduks. Mässajad ei ole jumalateenistust rikkunud, kaks korda on nad ilmunud kirikumõisa ette, sealt jälle lahkunud ilma paha tegemata. Kirikust tuli kõrvaldada kõik vanad mõisnikkude vapid ja epitaafid.

Viimaseid raskusi oli Türi kihelkonnal läbi elada ilmasõja ja Eesti sõja ajal, mil langesid 108 vapramat poega, kellede mälestuseks ja austuseks ausammas oma tippu tõstab pilvi poole.

=====0=====

Kellele on kevis
pühendatud?

§ 4. KIRIKU AJALOGU.

Türi kiriku ehitusaasta on teadmata. Ehitusviis laseb oletada, et ta 14. aastasajast pärit on. Igatahes on Türil juba 1347 aastal võimalik olnud, muidugi katoliku usuline preester. Kõige vanem märkus selle kohta leidub teoses "Pauckers Geistlichkeit Estlands" lhk. 247, kus öeldakse, et Heinrich von Vogtheym ehk von Rechten siin preestriks on olnud.

Kirik seisab väga ilusal kohal jõe ääres $58^{\circ} 48' 36''$ lause- ja $4^{\circ} 53' 27''$ pikkuse kraadi all, X.X. Pulkovo järele. Ta asend on idast

läände + 10° kõrvalkaldumisega, kus juures ida poolses otsas asub altari-ruum.

Hoone on ehitatud kivi materjalist puhtas Gooti stiilis. Seest toetub ta 4 ümmargusele sambale, milliseid kirikuid Eestis teatavasti neli, kõik Järvamaal.

Et Järvamaa on olnud mitmel korral sõja tallermaaks, siis on sõja ja tule läbi palju kannatada saanud ka Türi kirik. Torni kuulis olnud kirjadest võib leida teateid, et kirik rusudena lageda taeva all 32 aastat ilma õpetajata on

Nagu 1696 a. visitatsiooniprotokollist selgub, oli see Põlva - Kvalgi särgi järel olnud. Selle aja jooksul on teda paks võsastik ümbritsenud ja müürid täiesti varjanud. Alles uue kirikuplatsi otsimisel on leitud juhuslikult vanad lõhutud müürid.

Nagu ^{tooni kuulist saadud kirjavõltest} ~~xxxxxyxy~~ näha on armulised herrad major Hans Fersen ja ülemleitenant Chentende Rõalt kiriku sambad lasknud ehitada, mille järele terve töö on lõpetatud ja jumalateenistused sisse seatud.

Ehitusviisi järele kuuluvad sambad keskaega, milline asjaolu aga viimaste andmetega ei sobi. Võib oletada, et nimetatud herrad võlve ainult remonteerida lasksid ja sellega oma nime jäädvustasid kiriku ajaloosse.

1715 aastal on kiriku katust parandatud ja töö tasuks kahele puusepale 20 riigitaalrit 25 kop. makstud. 1740 aastal on aknaid ja võlve uuendatud, kus juures nähtavale tulnud mitmeid vanakiriku ehitusviise. Nende järele otsustanud meistrid, et kirik olnud omalajal kõrge ja suurepäraline ehitus. On leitud mitmesuguseid ehitustükke ja osavasti maalitud aknaklaasi osasid.

Aja jooksul on katust mitmeviisiliselt ümberehitatud, kuid kauaks ajaks on kirik jäänud ilma tornita. On olnud ainult väikene tornijupikene katuse otsa peal.

Juba õpetaja Johann Nigrinuse ajast, kes 1618 a. Türile asus, on mõte liikunud kirikule torni ehitada. See on aga mõtteks jäänud niikaua, kuni õpetaja Markus Kelch asjaolule uue käigu andis. 1741 aastal ilustati kirikut uue katuse ja puust torniga. Juuli kuul s.a. asetati torni otsa kullatud koni ja kukk.

1784 aastal võeti see torn maha, sest ta oli madaks

muutunud. Kirik pidi jälle ilma tornita püsima pea aastasaja, kuna kell oma asupaiga leidis selleks ehitatud katuse aluses, kiriku kõrval.

Õpetaja Woldemar Eugen Grohmann levitas mõtte ehitada tugevamat ja püsivamat torni. Tema tütar Emmy pani selleks 2.dets.1862 aastal, esimesena ühe rubla torniehituse kassasse ja järgmise aasta lõpuks oli juba 903 rubla 22 kop. koos. Anded tulid suurimalt eesti koguduse liigetelt.

24.jaanuaril samal aastal määras kiriku konvent iga adramaa pealt 5 aasta kestel 1 rubla maksu. Esimese kogumise aasta kestel oli peaaegu 1000 rubla koos. 10.detsembril 1864 a. oli kiriku konvendi koosseis, kus kiriku eestseisja ühe tüseda ehitusmeistri esitas. Kivid ja ^{lubi} vundamendi tarvis ⁺õrsustati 1864 a. talvel kohale lasta vedada ja ehitamine anti Põltsamaa meistri Mühlhausen'i kätte, kelle ehituskava ja maksutingimused kõige vastuvõetavamad olid.

Järgmisel kevadel algas müüritöö, mis ainult eesti koguduse liigete abil sügiseks lõpule viidi. 1867 aasta talvel veeti puumaterjal kohale ja aprilli kuus algas töö 9 tislari osavõttel, Põltsamaa meistri Scheffleri juhatusel. Tisleridest oli ainult üks väljastpoolt oma kogudust.

Torni ehitustöö kestis 1867 aasta 20.sept. Tema kõrgus on 23 sülda 1½ jalga. Seega vältas töö pühalikust nurgakivi panemisest 10.augustist 1865 aastast kuni sisse õnnistamiseni 1867 aasta 20.septembrini.

Ehituse läbi tekkinud kulused ca.4000 rubla ei suutnud kogudus oma summadest tasuda, mille tõttu 1867 aastal Alliku ja Laupa abiandmise kassast 2000 rublaline laen tehti.

Selle katmiseks kohustati koguduse liikmeid oma ja oma varanduse eest iga aasta teatud maksu maksma. Suurt ohvrimeelsust ehituse juures näitas eesti kogudus nii materjali vedamise kui ka tööpäevade tegemise juures. Selviimase ehitusaastal tehtud päevade arv tõuseb 3455 peale, kuna viimasel aastal 23. aprillist kuni 1. aug. 581 päevast olnud. Kõige selle juures on näha, et koguduse liikmed täielise armastusega oma kiriku külge on kasvanud.

1838 a. valgendati kirikut väljastpoolt, millist tööd 100 rubla eest tegid Oiso talupojad Vaskaare Jürri ja Kabja Jaan Krabbi. 1842 aastal otsustas konvent kirikule uusi aknaid muretseda ja 6 aastat hiljem pandi uus põrand kirikule, altarile ja käärkambrile. *Kas selle töö juures kirikualuseid haudu nähtavale tuli, ei ole teada.*

1856 aastal Alex. II kroonimise päeval anti kirikule üle uued altari pildid, mis puhul kirik valgeks lubjatud oli. Nende kulude katteks saadi raha ühe mõisa preili Pilar von Pilchau testamendist.

1885 aastal lubjati torni kiviosa ja värviti pealmine katuse osa pruuniks, kuna teistkordne täieline remont torni juures 1905 a. läbi viidi.

11. juunil 1890 aasta visitatsioonil ajal on kirik hääs korras. Käärkambri juures leitakse puudusi, milliseid eestseisus kõrvaldama peab. Opetaja palub, et käärkambrisse saaks väike ahi ehitatud, mida aga suitsu juhtimise raskuste tõttu võimalikuks ei peeta. Alles 1923 aastal suudetakse õpetaja Paul Kuusiku eestvõttel käärkambri ahju ehitamist teostada. Samal aastal tehakse käärkambrile aken juure, mil-
te tööde
lisal kulud 9000 mk. vabatahtlike annete läbi kokku tuu-

akse. Täieline seesmine remont on kirikule tehtud 1925 a. suvel, mille kulud 70.000 margani tõusvad, kuid sellest pikemalt võib kiriku sisemuse kirjelduse juures leida.

Samal aastal on kiriku katust parandatud ja selle eest 25.000 marka tasu makstud.

Õpetaja energilisel tegevusel on kavatsus lähemal ajal ka kiriku välimist remonti läbi viia, mida koguduse liigetel küll tervitada tuleb. Praegune kiriku välimus ei jäta kuigi hääd muljet vaatajale, sest mustad suitsunud seinad hävitavad mõnigikord seest saadud tunde.

Iseäraliku silmapilgu elas Türi kirik 1926 a. kevadel, mil kuulus palvevendade kandlimängija ^{Rookert} Annus proovis kirikute juures oma sissetungimise osavust. Ta katse oli läbimurda väikesest aknast, mis ebaõnnestus. Et mitte loobuda ettevõttest, valis ta uue tee, otsis redeli, ronis altari ruumi kõrval oleva värvilise akna juure, purustas selle ja käik oligi vaba. Et kirikus ei olnud väärtasju, pidi ta lahkuma tühja kätega. Mälestuseks jättis 2 võtit, millised olid kaasavõetud lähemast koolimajast. Kehju on purustatud aknast, mis kaotanud esteetilise ja kunstiväärtuslise ilu.

Kiriku pärisnimi on Püha-Martini, aga kuidas ta Türiks saanud, on esialgu segane. J. Jungi arvates on ta vist vana-norralastest maha jäänud Thori auustamise koht olnud, sest seal ligidal hommikupool jõge on ka Tori - Thori mõis, kuna kiriku nimi näib muudetud olevat Türiks.

Kiriku kohta on liikumas keks rahvajuttu, millistest üks tema nime saamisest räägib. Suure sõja ja katku järele kadunud kirik paksu metsatihnikusse ära. Korra metsas jahil

olles leidnud kaks meest sealt templi müürid ja hakanud isekeskis vaidlema mis kirikule nimeks panna. Igapäev nädali jooksupidamised käidud sealsamas, kuid otsusele pole jõutud. Ühel päeval, kui mehed jälle vaidluse hoos olnud, lennanud üks hall lind üle kiriku ja kisendanud: Türiiii, Türiiii. Mehed lõpetanud seda kuuldes vaidluse ja pannud kirikule nimeks Türi.

Teine jutt räägib samuti kiriku kadumisest peale sõda. Rahvas tahtnud juba uut kirikut ehitada, kuid pole parajat kohta leidnud. Alguses jäädud peatama Oisu küla kõrtsi talu põllu peale, kuid päeva ehitatud müür lõhutud ööseti ära. Seal asuvad praegu veel suured kivimürakad. Sama nähtus kordunud Laupa vallas, Karja külas Madise talu heinamaal oleval platsil. Si jäänud siis muud üle, kui pandud kivid vankrile, rakendatud härg ette ja lastud temal oma pead minna. Härg läinud kivivankriga kiriku varemete juurde, ammunud seal kolm korda, sellepeale leidnud inimesed kiriku üles. (*J. Lunge, J. Roosmanni ja m. Keigi andmetel*)

=====O=====

§ 5. KIRIKU SISEMUS.

Otsa-uksest kiriku eesruumi astunud, peatub pilk ukse kohale asetatud tahvli juures, millise peal on lugeda järgmisi sõnu:

Ehre dem HERRN

Der Bau des Thurmes begann
am 10ten Aug. 1865. Ward
vollendet am 20ten Sept.
1867.

S.G.Mühlenhausen.

Aveht.

Edasi astudes, avaneb neljale sambale toetuv kiriku sisemus, mille aluspõhi harilikust maapinnast 2 jalga sügavam.

Rahavajutu järele vaovad kirik sel juhtumisel maa alla, kui seitse venda korraga sinna sisse lähevad. Olnud aeg, kus kuus venda kirikus viibinud ja kohe vaonud pörand paar jalga madalamale.

Et kirikule möödunud suvel ¹⁸⁹⁵ sisemine remont tehti, siis näeb ta nüüd puhas ja pühalik välja. Seinad on valged, alt inimese kõrguseni tumedama värviga tõmmatud üle. Sambad marmorikarva, altar ja kantsel rohekassinised, nagu juhiks need inimeste meeli üles taevaliku pühaduse ja vagaduse poole.

Altar kannab ^{kummagil pool olevatel ülemistel külgsammastel} aastaarve 1693 ja 1856. Mis esimene

neist tähendab, on teadmata. Võib oletada, et sel ajal altari raamistik ehitatud on, sest tema ehitusviis näib olevat vanaaegne. Ta on suuremalt osalt puust väljanikerdatud väga osav töö. Kummagil pool ääres asuvad puust kujud. Nähtavasti üks neist Mooses käsulaudadega, teine aga üks apostlitest. Ülalpool on 2 nikerdatud ingli kujud.

Altari raamistikku on asetatud kaks pilti. Mõlemad on valmistatud August Pezold'i poolt. Uks neist kujutab püha õhtusöömaaga, teine ristilöödud Jeesust, tema ema ja Maarjat - Jaakobuse ema.

Piltide sisseõnnistamine oli 26. augustil 1856 aastal;

millest arvu ka altari raamistikust leiame. Allpool, altari-
laua kohal seisavad sõnad: "Tulge, sest kõik on ju valmis".
Praeguse altari pildi taga asub laudadele tehtud vanaaegne
maal, mis kujutab püha õhtusöömaaega. Maal kuulub tööviisi
poolest peaaegu ajajärku, millist arvu leiame altari pare-
malpoolisel raamistikul. (1693)

Altari laud on valmistatud paekivist. Kahelpool
nurga peal ja keskel on väikene väljaraiutud ristikuju } Ta
tust annab, et altari on pühitselisel katoliku ajal. ^{mis tunnis-}
on ümbritsetud punase tekiga, mille peale laotatud valge
lina.

Laua ees põrandal on koetud vaip mitmevärvilisest
lõngast kohalikkude koguduse liigete poolt kingitud. 1923 a.

Samuti kui altari, on ka kantsel vanaaegne väljani-
kerdatud töö. Viiest küljest ümbritsevad teda välja lõigatud
kujud, muidugi apostlite omad. Üleval kantsli kohal on kate,
mille peal maalitud tuvikene.

Kaua aega on kiriku sisemise seina peal seisnud
"Õnnistegija söime ääres palvetavaid karjaseid" kujutav
vanaaegne maal pealkirjaga: "1600 - aprill". See pilt on
aga kusagile mõisnikkude muuseumi ära antud endise õpetaja
Speeri ajal.

Enne remonti oli kiriku seina peal palju surnute
mälestusi krantsidena ja piltidena, mis nüüd kiriku lähedal
olevasse kabelisse on viidud. Seal on laudade külge asetatud
epitaafid ~~XXXX~~ ^{ia} puusärgi küljes olevate ^{id} ilustustega. [Loomuli-
kult on vist puusärgid kiriku alla maetud ja epitaafid kiri-
kuse mälestuseks jäetud.]

Mainin neist epitaafest vaid mõnda tähtsamaid:

1) Hier ruhet zur Auferstehung
Herr Carl Gustav von Baranoff.
Jhro Kaiserl. Majestät Wirkliches Stats=
Rath, Erbherr der Güter Waez, Penninzby,
Arroküll, Rabbifer, Pergel, gross Lechtigall,
Niens, Allenküll, Tecknal, Bremerfeld und
Kardis,
geb.d.18.Aug.1711; gest.d.5.April 1796.
Seines Alters 84 Jahre, 7 Monat und 18 Tag.

2) Hier ruht in Gott Sr Hochwohlgeboren der
Herr Hackenrichter
PETER von BARANOFF
geb.den 10ten April 1748, gest.den 14ten May 1807.
Seinen Tod bedauert wer es fühlt was es mit
ihm verloren hat.

3) segane
Sr Hochwohlgeboren Weiland Herr Major
Oberlandsgerichtz Assessor
CHRISTOPH HEINRICH von BARANOFF
geb.d.3ten Februar 1745, gest.d.31ten October 1818.

4) Hier ruht in Gott, das Wohlselige Fräulein
MARIE LOUISE von BARANOFF
geb.d.25ten Juli 1813, gest.d.21ten Nov.1864.

5) Hier ruhet in Christo Jesu Herr
Joachim von Baranoff,

Obristleutenant a.D.

geb.d.3ten Januar 1776,gest.d.11ten Febr.1862.

- 6) Hier ruht in Gott der Wohlselige Herr dim.= Garde
Capitaine GREGOR von BARANOFF
geb.den 17ten März 1804,gest.den 28ten Februar 1883.
Lass nun lässest Du Deinen Diener in Frieden fah-
ren, wie Du gesagt hast, denn meine Augen haben Deinen
Heiland gesehen. Luc. 2.29,30.
-

- 7) Hier ruhet in Gott die Wohlselige Frau Generalin
PAULINE von TRAITTEUR
geb. von Baranoff
geb.d.3ten October 1802,gest.d.6ten May 1875.
In Deine Hände befehle ich meinen Geist, Du hast
mich erlöset mein Herr und mein Gott. Psalm 36,1.
-

- 8) Pauline Helene v. Engelhardt
geb. Baronin Tiesenhausen
geb.den 20sten Februar 1804,gest.den 20sten May 1836.
-

- 9) Hier ruhet der wohlselige Herr Kreisrichter und Ritter
Hans Carl Michael Baron von Fersen
Erbherr auf Laupa
geboren den 1ten November 1795
gestorben den 18ten Januar 1841.
Roemer 14,8.
-

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page]

2

ei ole vige!

Kirikusse minnes pahemat kätt seinale peal on praegu veel valge marmori tahvel kuld tähtedega:

Hans ja Krööt

PIWKANI

mälestuseks

1831 --- 1893

Kes viimased on, pole kindlasti teada. Vanemad inimesed tõendavad, et need nimed Laupa mõisa kubijast ja tema abikaasat tähendavad. Kubjas olevat kirikule pingid kinkinud ja sellepärast asetatud temale mälestus seinale. Andmed aga näitavad, et Laupa mõisa härra parun von Taube kirikusse pinkide muretsemiseks 1000 rubla on andnud. Nagu jutud rahvasuus liiguvad, olevat see annetatud 1000 rubla ühe töömehe trahviraha olnud, kellele mõisa härra mingisuguse kuritahtlikkuse eest sarnase karistuse määranud. Igatahes võib esimesel oletusel ka alust olla, sest kirikus on 36 pinki, millistest 27 puhtast tammepuust maitserikkalt valmistatud, kuna 9 harilikud lihtsad pingid on, sest võib järeldada, et pingid kõik mitte ühekorruga muretsetud pole, vaid et seal kahe annetajaga võib tegemist olla. Üleüldse on Türi kirik pinkide ilu poolest vististe esimesel kohal maakirikute hulgas.

Kiriku all olevat palju surnuhaudu. Käik viinud hauakeldrisse altari eest, milline praegu kinnimüüritud. Avause peal on kaua aega seisnud suur hauakivi, mille sisse on raiutud peaaegu loomulikus suuruses raudriides rüütlikuju. See kiviplaat on 6 jalga pikk ja 4 jalga lai. Rahvajutu järele olla ta ühe Säreveere mõisa omaniku parun Schilling'i hauakivi, kes ühel ajal terve Türi kihelkonna mõisnikkude peamees olnud. Rüütli kuju on omaaja kohta väga puhas ja

V VIET

15. # Moningaid hamaxine
meie maelt².

Paured tafel

x) Rūūtlī jalgade ull on jārmine kivi:

A^o 1641 DEN 25 NOVBER IST
 DER WOLEDLER GESTRENCE MAN
 HAFTE VND EHEREN VESTER HERMAN NIE
 ROTH ERBGESESEN AVF SERREVER VND TA
 VIER IN GOTTSELIGLICH ENTSCHLAFEN

A^o 1642 DEN 29 MARTY IST WLEDLE EHREMEICHE
 VND TVGENTSAHME FRAV GERDRVTH BRINCK
 IN GOTTSELICH ENTSCHLAFEN WELCHER BEY
 DER SEELEN GOTT GNADE.

*Nagu kirjast näha, ei vasta rahvajutt Toela. Riiütel
 ei kujuta parun Schillingit, vaid Herman Nierothi.
 Kappelpool kuju on teiste sugulaste vapiel. Pahemalpool
 mehe - paremal [pool] naese sugulaste vapiel järgmised:
 Pahemal Paremal.*

I. Herman Nieroth	Gerdruth Brinck.
II. Gerdruth Metsacken	Anna Schmolling.
III. Die Tauben	Die Metsacken
IV. Die Zoegen	Die Rotzen
V. Die Gothusen	Die Zoegen
VI. Die Salessen	Die Haszger
VII. Die Gelsen	Die Kappellen
VIII. Die Buxhoveden	Die Blombergen.

xx) Teine kivi (vapp) kannab järgmist kirja:

Sr. Excellenz der Ostlandische
 Herr Landrath und Ritter
 Carl Raphael Baron von Schilling.
 geb. den 27sten Januar 1789.
 gest. den 7ten April 1855.

Vapp on väga osavasti tehtud ja kahe naesterahva kujuga illustatud. Uks neist hoiab raamatut, teine mingisugust põllutöö tarbeasja käes. All on loorberi pärg. Keskel lövi sõjakirvega kahes exemplaaris ja sõjakirves risti lipuga, samuti kahekordselt. Vapi suurus on umbes 36 ruut jalga. Ta asub kiriku remondist saadik vanas kabelis. Teisi mälestusmärke ega ka mingisuguseid andmeid kiriku ehitusaastast kirikus ei ole.

Altari poolses otsas on kiriku kõrvale ehitatud väike käärkammer, mis aga kaua aega korratuses seisnud. Alles 1923 aastal tehti ta viibimiskõlbuliseks ja ehitati sinna ahi ning aken sisse. Käärkambri ukse kõrvast läheb kitsas keeruline trepp läbi kiriku seina ülesse lae peale, mida endiseks salateeks peetakse. (*J. Jungi andmetel*)

Kirikusse seati 1923 aasta sügisel elektri valgustus, mille avamis- ja õnnistamispäeva koguduse liikmed lõikusepühal 7. oktoobril võisid pühitseda.

Opetaja eestvõttel ei ole kogudus raskeks pannud vabahtlaste annete näol tasuta kulusid, missugused 30.000 mar-

gani tõusevad. Samal aastal 9.detsembril värviti altar ja kantsel, kullati ääred, mis 10.000 marka kulusid võttis. Ka see summa koguti kiiresti vabatahtliste annetuste teel. Lähemal ajal on kogudusel kavatsus kirikusse ahje ehitada, et inimestel ei tarvitseks väriseda talvel külma käes.

1840 aastal seati kirikusse orel, mille pidulik õnnistamine 12.detsembril sündis. Oreli ehitamise kulud, ca. 3000 rbl. tasuti osalt mõisnikkudelt annetatud summadest, osalt 6 päeva talupoegilt saadud rukki müügi hinnast. 1859 a. sai orel h-ra Normann'i poolt põhjalikult parandatud.

Praegu on kirikus uuem orel, mis ehitatud mõniaastakümne tagasi.

Orel on korralik ja ilusa kõlaline. Ta ehitajaks on meister Walcker. Sisseõnnistamist toimetati 22.veebruari 1896 a. 1926 aasta suvel seati oreli juure elektrimootor tuuleandjaks, mis ühtlast ja ilusat mängu võimaldab. Selle läbi tekkinud kulud, mis 40.000 marga ümber, tasuti vabatahtlistest annetustest.

=====0=====

§ 6. KIRIKULE KUULUVAD KÕRVALHOONED.

Kirikumõis asub otse kiriku juures, selle asutamisaasta on teadmata. Et aga padronaadi õigus Alliku mõisale kuulus ja see ordumõisaks oli, nagu keskajal pea terve Türi kihelkonna ala Saksa ordule kuulus, siis on kaunis tõenäolik, et kirik ja kirikumõis ka tema asutatud on. Vanemad andmed õpetaja maja kohta puuduvad täielikult. Alles 1715 aasta kiriku visitatsiooni protokollis on ära tähendatud, et sõja ja katku ajal pastoraat kaks korda maha on põlenud. Esimene kord on tulekahi hävitanud terve sisseseade, kuna teinekord õpetaja osa sisseseadest ära peastnud ja linna viinud. Kuhu see kõik on jäänud, pole teada.

Samal aastal kaebab õpetaja, et pastoraadi eest hoolt ei kanta, kuna ülestähendatud on, et kapten Essen kiriku rahast 8 riigi taalrit ja 5 kop. õpetaja maja 7 akna eest välja on maksnud.

1740 aastal peetud visitatsiooni protokollis leidub tähendus, et kirik ja kirikumõis kaunis heas korras on. Mis puudulik on, seda lastakse ära parandada. Materjali juureveoga on juba algust tehtud, kuna kirikumõisa reparatsioon teatud mõisate peale ära jagatud. Kiriku reparatsioonist võtavad aga kõik osa.

1751 aastal kaebab õpetaja, et kirikumõisa jälle hoolitusse jäetud. Puudub veel üht, kui teist, mida hädasti tarvis ja mida otsustatakse teha lasta.

Kuni 1837 aastani peeti leeritunde kirikus, sest puudus vastav maja. 1837 a. ehitati juba iseseisev leerimaja,

kus siis lapsed soojas toas said õpetuse. 1848 a. pandi õpetaja elumajale ja pesuköögile uued katused ja tehti 2 uut korstent - milline töö 184 r. 61½ kop. hõbedas maksis. Paar aastat hiljem ehitati kirikumõisa võlvitud jääkelder, kiriku ümber seati puud hobuste sidumiseks. Järgmisel aastal sai kõstri uus elumaja valmis, mida aasta otsa ehitati. 1856 a. sai kirikumõisa kivist loomalauda.

Et õpetaja mitmel korral oma häda kurtis külma ja korratu korteri suhtes, siis tehti tema elumajas 1861 a. täieline remont. Parandati põrandad, laed, ahjud ja pandi seintele tapeedid. Opetaja tänu oli suur, sest toad, kus ta enne töötanud O. R. juures, olid nüüd puhtad ja soojad.

Peale selle on andmeid 1890 aasta protokollist, kus õpetaja Kurrikoff kurdab, et elumaja veranda katus sugugi vihma eest ei varja. Samuti nõuab sissekäik põhjalikku kordaseadmist. Kivi põrand ja köögi tulease on lagunenenud, kõik sisemised ruumid tarvitavad lupjamist. Üleüldse vajab maja puuosa põhjalikku remonti. Kiriku eestseisjad kaebavad, et õpetaja ruume korralikult ei küta, vaatamata, et puid küllalt saab, sellepärast ongi maja kõlbmatuks muutunud. Nagu Järvamaa ülemkirikueestseisja protokollist 19. dets. 1890 näha, ei ole Kurrikoffi kurtmisi arvesse võetud.

Kõstri elumaja kohta leiduvatest andmetest oleks nimetada 1696 a. protokollis olevad tähendused, et kõstril peale valimist ei ole olnud kusagil elamisvõimalust. Ta on ühe ja teise pool peatanud, nagu lind ilma pesata. Seda arvesse võtnud, lasknud õpetaja oma põllu taha kiriku maa peale maja ehitada, mis praegusajani kõstri elamispaigaks on.

1926 a. suvel tehti köstri elumajale kui ka loomalaudale uus laastu katus. Samuti pandi õpetaja aidale uus katus - missugune töö ühtekokku ⁴⁵ 70.000 Emk. maksma läks.

1890 aastal kirikumõisa hoonete ülevaatusel leitakse, et ait korralik on, kuna hobuste talli põrand ja katus parandamist nõuab. Kutsari majas, kus ka õpetaja pesuköök asub, on sel ajal parandustööd käimas. Seal on lagi osalt sisselangenuid ja põrand lagunenuid. Ka leerisaali põrand on kohati halb, samuti lagunud on teenijate toas ahjud ja õpetaja maja katus. Opetajale tehakse ülesandeks leerituba korralikult tuulutada.

Rehealune on sisselangemisel. Et aga õpetajal maa välja renditud, siis ei ole ka rehet tarvis, mille tõttu otsustatakse müüa seda. Kui aga edaspidi juhtub rehet tarvis olema, siis võib selle materjali raha eest uus ehitada.

Rendikohad on rahuldavas korras peale ühe, mis tuleb ümberehitamisele.

=====0=====

§ 7. KIRIKU KASSAD.

Kirikul on mitmed erikassad ja jooksev kassa, millest igapäevased väljaminekud võetakse. Viimast lukustatakse 3 võtmega, millistest üks õpetajal, kuna kaks kirikueestseisjate käes. 1627 aasta visitatsioonil on andmeid, et üks vaba talupoeg - nimega Roosmatsi Jaan - von Buxhoevdeni heinamaa piiri on võltsinud, mille eest ta kirikule 20 riigi taalrit trahvi maksnud. See on ilma õpetaja teadmata sündinud, mille tõttu ka õpetaja et tea, kuhu see raha jäänud, ja kes ta vastu võtnud.

Kiriku kassast võetud rahaga muretses õpetaja armulaua leivad ja viina, mille peale kõik vähemad sissetulekud ära kulusid. Kui õpetajal polnud võimalik linna minna, jäi armulaud ära.

1696 aastal kaebab õpetaja, et inimeste vaesuse ja vaskraha puuduse tõttu vähe sisse tuleb, mille pärast kõiki tarvilikke tarbeid muretseda ei saa.

1715 aasta visitatsioonil andmete järele on kord laegas rahaga põlenud. 1740 a. on aga kirikul jälle korralikud sissetulekud ja laegas kolme võtmega, millistest üks õpetaja, kaks aga ülemeestseisjate käes.

Kirikul on vaeste nimekiri, millise järele pühadeajal andeid jaatakse. Vaeste tarvis on olemas erikassa. 1923 aasta jooksul on sealt 15.950 marka jagatud, kuna 1925 aastal see summa 12.625 marga võrra veel on suurenenud. Rõõmuga võib jälgida, et koguduse liikmeid annetab viimastel aastatel järjest rohkem armastusandeid.

Peale vaestekassa on vanemast ajast tegutsenud veel "Opetajate leskede ja vaestelaste kassa" ja "Opetajate paiuki kassa". 1859 aastal oli õpetajate leskede ja vaestelaste kassas 237 rubla 4 kopikut.

Kassa tegevusest saadeti iga aasta jaanuari kuu esimesel poolal konsisrooriumile kiriku eestseisjate allkirjaga aruanne, milleks enne kassa revideerimist toimetati. Opetaja käes olevate kassade revideerimine kuulus kiriku seaduse §§ 623 ja 633 põhjal eestseisjate alla.

1891 a. 1.veebruariil teatas konsistoorium kiriku eestseisjatele, et õpetaja leskede ja vaestelaste kassa peale tuleb vaadata, kui osa kiriku varanduse peale. See kassa kuulub konsistooriumi, mitte aga ülemeestseisjate ülevaatuse alla.

Konsistoorium teeb korralduse, et kapitalid deponeeritakse pangas, nende kohta käivad dokumendid ja sula raha aga hoitakse kiriku juures kindlas kohas alal, missugune 2 ehk 3 lukuga kinni peab olema. Võtmetest jääb üks õpetaja, teine eestseisja kätte, et kumbki üksikult juure ei peaseks.

Hiljem on juure asutatud mitmesuguseid kassasid. Et selgemat ülevaadet saada, toon siin juures mõningaid aruandeid.

Sissetulekud ühe aasta jooksul.

Kassa nim.	1916 algul	1923 aasta algul	1923 aasta juuretul.	1925 aasta algul	1925 aasta juuretul.
Vaeste	215 r.01 k.	11.505.-	12.783.-	13.601.50	18.336.50
Pimedate	5" 54 "	-.-	1.450.-	1.389.50	1.924.-
Kurttumade	122 " 39 "	-.-	1.945.-	575.--	1.570.-
Punase risti	46 " 06 "	-.-	5.-	68.--	1.327.-
Välismissjon	96 " 19 "	-.-	6.409.-	922.-	1.413.-

Sisemissjoni	16 r.16 k.	-.-	4.253.-	646.-	682.-
Kiriku ahjude	-- " -- "	240.-	3.904.-	6.131.-	935.-
Oreli	---" " -- "	-.-	-.-	-.-	7.469--
Kiriku kau- nistamise	26 " 21 "	8.383.-	8.696.-	7.770.-	11.049.-
Köstrite abikassa	9 " 27 "	-.-	-.-	-.-	-.-
Palvemaja	-. " -- "	-.-	-.-	145.-	-.-
Baranoffi hauakassa	- " -- "	120.-	-.-	120.-	-.-

1925 aastal tuli iga hinge peale läbistikku
6 marka armastusandeid.

=====O=====

§ 8. KIRIKULE KUULUVAID VAARTASJU.

Vanaaja mälestusmärkena on Türi kiriku varakambris säilinud mitmeid huvitavaid asju. Ilusaim neist oleks vaid Rootsi aegne armulaua leibade karp, millise kaant illustab ristilippu kandev Tall, kelle rinnust voolab veri armulaua karikasse. Karp on hõbedast, ovaal (9 x 7) cm. ja kaalub 10 loodi. Põhja all on lugeda: "Andreas Dobb Catharina Glorf. Anno 1681".

Talle kujutus kaanel
(loomuliseks sünnuks)

Teine vanaaegseim asi on 18 cm. kõrgune hõbe karikas pealkirjaga: "Diesen Kelch habe ich Gott zu Ehren der Turgelschen Kirche verehret Matthias, st.1713 d.30.Januar".

Umbes samaaegne on teine hõbe karikas, seest kullatud, 23,5 cm. kõrge 41,5 loodi raske. Karika peal on lugeda: "Jesu in Deinen Wunden lass mich Ruhe u.Frieden finden". 1727.

Väljanäivam on veel suur veini kann vasest üle hõbedatud. Külgi illustavad kaheltpoolt ovaal kaunistused ristiga, üheltpoolt risti kandev Jeesuse rinnakuju. Kannu külgedel on ligeda sõnu: 1) "Zum Andenken an Woldemar Eugen Grohmann Pastor zu Turgel vom 2.Dec.1828 bis zu seinem Tode am 13.Nov. 1874 der Kirche zu Turgel von seinen Kindern". 2) "Praust Grohmanni mälestuseks Türi kirikule kingitud tema lastest".

Samast ajast on armulaua leibade karp vasest üle hõbedatud pealkirjaga: "Praust Grohmann mäles - tuseks". Igal küljel on kiirtes asuv ristikuju. Mõlemad - veini kann

ja leiva karp on õpetaja Grohmanni laste poolt kingitud oma isa mälestuseks.

Samal aastal s.o. 1875 on Kolos elava Tõnis Kahlbergi poolt kingitud armulaua karikas ja leiva taldrek, mõlemad ilma kirjata.

Neli aastat hiljem sai kirik kingituseks Kolo talupoja Nurmberg'i ja mõne teise poolt ühe armulaua veini kannu.

Vanemast ajast on pärit veel kaks 9 harulist kroonlühtrit, millistele 1909 aastal kolmas, 24 haruline juure osteti. 1906 a. kinkisid leerilapsed kirikule kaks pronkseeritud seinalühtrit ja kolm aastat hiljem andis Johann Saarmann Kolost 1000 rubla, mille eest osteti kaks 9 harulist seinalühtrit ja Kristuse kuju. Väätsa paruni Baranoffi proua kinkis samal aastal kirikule kaks 3^e harulist ja neli väikest altari lühtrit, ühe ristimise laua ja Vahastu kirikule 100 rubla, 2 lühtrit ja hõbedase ristimisvaagna.

Järgmisel aastal avati kiriku raamatukogu, milles 350 ex. Ajajooksul on raamatuid kadunud ja kogusse jäänud 1/3 endisest arvust.

1911 a. kinkis üks eesti koguduse liige kirikule valged altari katted.

Huvitav on veel punasest sammetist armulaua nõude kate, väljaõmmeldud lilledega. Keskel on kollasest lõngast tehtud lai rist, millisel mustast lõngast suurte romaani tähtedega kiri: "Der Herr spricht, kommet her zu mir alle"....
u.s.w.

§ 9. KIRIKULE KUULUV MAA.

1627 a. visitatsiooniprotoollis on üles tähendatud, et kirikumõisal on 3 põldu. Nad on kõik üksteisega seotud ja puutuvad Alliku mõisa põldudega kokku. Igat põldu arvatakse 8 tündriga. Sel aastal on neist vähem kui pool üles küntud ja piirikraav kaotatud.

Samuti on kirikumõisa järele 3 heinamaad. Uks neist on teisepool jõge, kuna teised esimesest ühe miili kaugusel asuvad. Viimased on madala põhjaga, heinasaagist jätkub kahele lehmale. Et heinamaa võsastikku kasvanud, siis on põletismaterjali küllalt saada.

Et sel ajal köster puudus, on köstrimaad rittermeister Reinhold Buxhoevden oma kätte võtnud ja sinna ühe talupoja elama pannud, kes temale igapäev mõisas tööd peab tegema. Ka kirikumaast on üks osa ära läinud, nagu seda talupojad tõendavad.

1686 aasta protokollis on andmeid, et peale selle veel pool haagi maad köstrile kuulunud, mida kuningas Karl IX 1596 a. lubanud, ja millest ka õpetaja pidi osa saama. Selle maa on kuninglik komisjon kirikumaaks tunnistanud, nagu Paide vakuraamatus seisab. Uks maatükk, mis Alliku lähedal asub ja Nõiamäega kokku puutub, on ka võetud kirikult. Seal peal elavad talupojad. Nii ei saa piiri kindlaks teha. Et aga Alliku mõis seda kiriku ja kooli maad oma kätte võtnud, siis ei tohi ta seda veel võõrandada, vaid teda tuleb inventaarile juure lisada.

1586 aastal on kuninglike revidentide Joh. Kesküll'i

ja Joh. Larson'i poolt kuningliku instruksiooni põhjal ühele talupojale, nimega Wibs Hans, $\frac{1}{2}$ haagimaad antud. Viimane on olnud kiriku juures 20 aastat köstrina, õpetaja juures tööl käinud, nagu Paide vakuraamatust seda näha (1602 a.)

Kui selle a.s. algul maad laastati, on vaheaeg tekkinud, kus kirik mõned aastakümned ilma õpetajata on olnud.

Selle aja jooksul 1614 a. on Alliku mõisa *üks mõne külaga - nende seas ka Türi ühes ^{ka} köstri* maaga, kuningliku majestuaali *Gustav Adolphi loaga. Rittmeister von Buxsewdenile antud päranda - Savaks lääniks.* Olgugi et kuninglik

^{nägi} kirikukohus selle maa kirikule tagasi mõistis, ei ole kirik seda kätte saanud. Opetaja kurdab, et kassas summad puuduvad, mille abil köstri kui ka õpetaja maa tagasinõudmist saaks teostada.

1696 a. peetud visitatsiooni protokollist võib kiriku maade kohta järgmist leida:

- 1) Kiriku juures on 3 põldu. Üks 10, teine 11 ja kolmas 11 adramaad 1 vakamaa suur. Et suuremat põldu ei olnud, siis külvas õpetaja ainult rukist ja otri, kuna kaeru ja erineid kunagi pole külitud.
- 2) Heinamaa on 2 osas. Üks osa on teispool jõge kiriku vastas, millisest saab 28 koormat heinu, teine $\frac{3}{4}$ miili kirikust Lokuta poole, mis põõsaid täis kasvanud, nii et sealt vaevalt 20 koormat heinu saab. Sel aastal ei ole õpetaja sealt peotäit heinu saanud, sest suur vesi on kõik ära viinud.
- 3) Puid kasvab üle jõe heinamaal vähe, kuna Lokuta tagant neid halva tee pärast kätte ei saa. Seal on muidu küll hea tagavara, kuid mitmel aastal ei ole sealt võtta saa-

x) ka adramaad

nud. Sel ajal on härra parun Uexküll de Gölldenband Säreverest heatahtliselt õpetajale luba andnud maha murdunud puid ära lõigata ja tarvitada.

- 4) Karjamaad oli vanasti laialdaselt, nagu kuninglikust karjamaa raamatust 1591 a. Nicolai Possers'i ajal näha. Sõja järelle (1600 ja 1612) kus Poolakas Paide kindluse ära võttis ja maa laastas pidi kirik mõnikümne aastat õpetajata olema. Sel ajal aga kui ordineeritud õpetajat ei olnud sai Alliku mõis Buxhoevdenile lääniks ja ka kirikumaa osa ühes karjamaaga. Ehk küll 1638 a. 10. juulil kirikumaad tagasi mõisteti, ei ole selle ajani seda veel täidetud, mille pärast õpetaja tungivalt palub, et üks õige ja endine piir saaks aetud, nagu 100 aasta eest oli. (See on kirjutatud 1696 a. protokollis.)

Järelejäänud osa karjamaast sai köstrile, sinna ehitati kool. Õpetaja oli Lokuta mõisa herra von Esseni käest luba saanud oma karja tema maa peale ajada.

- 5) Talupoegi ei olnud sel ajal kirikul. Ainult üks saunamees elas kirikumaa peal, kes õpetaja tõenduse järelle midagi et teinud. Ainult leiva eest tulnud loomi tapma ja rehte peksma.

Õpetaja kaebab, et talupojad karjamõisatesse üle viidud 1680 a. kogu Kassemäe küla 8 adramaad Kirna lähedal. (1680 a. said nimetatud kohapidajate maad põlluks tehtud ja mõisa külge liidetud.) Peale nende 2 h^a Küggemeggist ja 2 aasta eest Hunti Sahuttanu Alliku viidud (1694 a.) Üks h^a Retlast Väätsa mõisa juure. Nendest maadest pidi ka õpetaja osa saama, aga keegi ei toonud midagi.

- 6) Veski^d pole kirikumõisal kunagi olnud ega saagi olema.

64

7) Kirikumõisast jookseb jõgi mööda, mis 1740 aastast Alliku mõisale kuulub. Jõest võib püügi ajal korvidega mõned kalad saada, et aga õpetajal ühtegi püüdjat pole, siis on hea kui inimesed teda sarnasel korral meeles peavad.

1715 aastal on kirikumaa peal üks talupoeg, kellel 3 põldu à $\frac{1}{2}$ vakamaad ja 2 heinamaad. 1751 a. on aga kirikumaa peal juba 2 talupoega, kuna kolmas asumisel. Üks teeb 4, teine 3 päeva tööd tasuta. Talupoegade arv on 1795 a. juba 4 peale tõusnud.

Et kirikumaad linna piirkonda kuuluvad, siis on nad viimasel aastal planeeritud.

=====O=====

§ 10. KABELID JA MATUSEPAIGAD.

Matmisekohti on Türi kihelkonnas vast rohkem, kui kusagil mujal. Nagu andmetest näha, maeti vanemal ajal tähtsaimaid surnuid kiriku alla, milleks sinna vastav kelder ehitatud. Ehk küll viimasel ajal sissekäik hauakambrisse kinni on müüritud ja sinna sissepeasemine raskendatud, võib siiski arvestada vanemate inimeste andmetega, mis tõendavad, et alles 160 - 200 aastat tagasi kiriku pöranda alla mõisnikke maeti.

Teisi surnuid maeti kiriku ümbrusesse, kuhu tänapäevani matusekoht püsima jäänud. Praegu maetakse sinna veel üksikuid saksa koguduse liikmeid, kellel varem platsid valmis muretsetud.

Vanemad andmed sellest surnuaiast ulatavad 1500 aastate sisse, millisest ajajärgust mõned ristid veel järele on jäänud. Kõige vanemad nendest oleks kolm kiviristi, milliseid mõned aastakümned tagasi veel 20 ümber on olnud. Uks neist ristidest saadeti

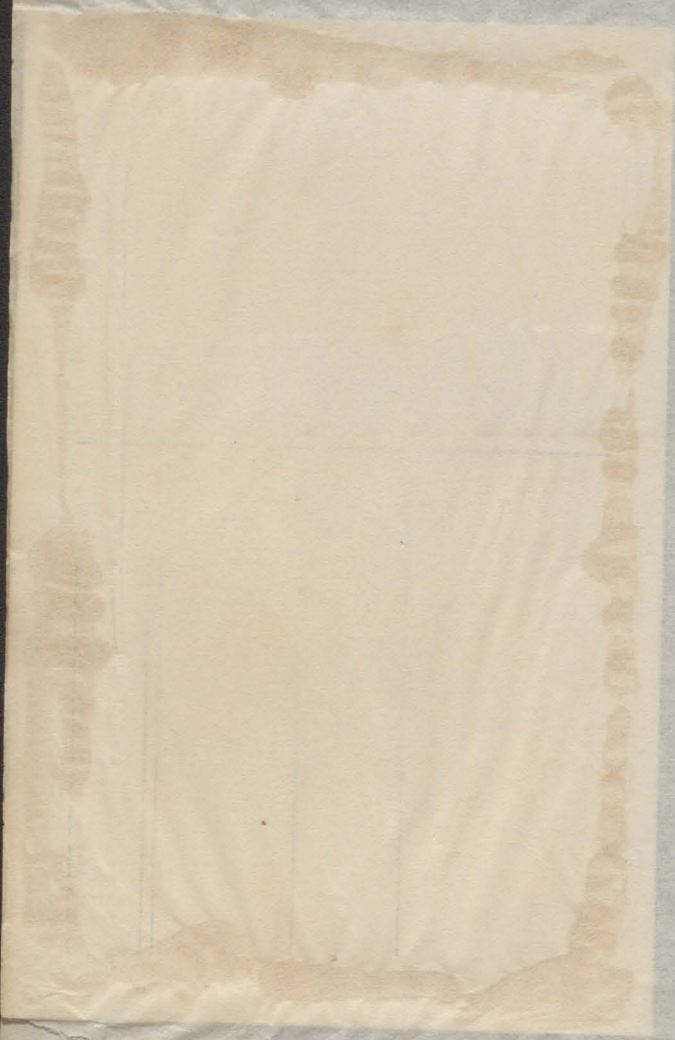
1926 aasta kevadel ühes rüütli-kiviga Tartu ülikooli usuteaduskonna arheoloogia muuseumi.

See oli rohkem hariliku kujuline rist ja kandis

"ANNO 68" tabondars
1568.

misfugate?

BEIDE
M H A R D T
U N D S E I N T S O H N
BEIDE D O M U S

pealkirja:

~~"Beide Mhard uns sein~~

~~Tsohn. Beide D O M U S.~~

~~ANNO 1658~~

aastaarv on lahtimurdunud kivi-
tükikesega ära kadunud, kuid
andmete järelle olla seal
"aastal 1508" seisnud.

1578

Teine rist on ümmargu-
ne, rattakujuline mille sisse
rist on raiutud. Selle peal
seisab järgmine kiri:

WANA EWA IAHN
YND SEINE ERBEN
HANS-M. 12 ANNO 1653.

Risti ümbruses on uued haua-
platsid, kuhu mõisnikud hil-
jem maetud. Vanast hauakohast
pole midagi enam tunda. Teine
sama ehitusviisiga ratasrist
asub tükk maad kaugemal teiste
hauaplatside vahel ja kannab
pealkirja:

TVIRRE
NIEOLAS
TVIRRE KERT
TVIRRE LAVR
TVIRRE KATR
ANNO: 1651.

Vististe tähendavad need nimed: Türi Nigulas, Türi Kert, Türi Laur, Türi Kadri. Aastal 1651.

Kiriku kõrval on raudaiaga ümbritsetud Säreveere mõisniku parun Schilling'i perekonna matusepaik.

Uldine suur rist kannab pealkirja:

Grabstätte der Familie	Christus ist mein
Baron Schilling	Leben und Sterben
zu Serrefer 1789.	ist mein Gewinn.

Aias on üks suur ja kuus vähemat hauakivi, mis järgmisi pealkirju kannavad:

1) Hier ruht in Gott Sr= Excellenz der Herr
Landrath und Ritter

Carl Raphael Baron Schilling
geboren, den 27. Januar 1789; gestorben, den 17. April 1855
nebst seiner Gattin Helene geboren Baronesse von
Stackelberg, geb. d. 27. Nov. 1798, gest. d. 18. Dez. 1831.

=====

2) Hier ruht in Gott

Carl Walter Baron Schilling
Erbherr auf Serrefer
geboren d. 19. März 1826, gestorben d. 13. August 1884.
Der Herr ist mein Hirte, mir wird nichts mangeln.
Psalm 23, 1.

=====

3) Hier ruht in Gott

Wilhelmine Madeline Charlotte
Baronin Schilling
geb. Baronesse Stackelberg

geb.den 11.Oct.1827, gest.den 6.Febr.1887.

Der Herr ist mein Hirte, mir wird nichts mangeln.

Psalm 23,1.

=====

4) Hier ruhet in Gott

Ernst Carl Otto Raphael

Baron Schilling

geb.d. 11.April 1857, gest.d. 29.November 1874.

Jch habe dich je und je geliebet, darum habe ich
dich zu mir gezogen aus lauter Güte. Jeremia 31,3.

=====

5) Hier ruht in Gott

Helene Wilhelmine Baronin Schilling

geboren d.16.Januar 1860, gestorben d.27.März 1883.

Selig sind die reines Herzens sind denn sie werden
Gott schauen. Matthäus 5,8.

=====

6) Walter Emil Baron Schilling

geb.d. 11.März 1883, gest.d. 5.Februar 1908.

Math. 5,8.

=====

7) Hier ruht in Gott

Wilhelmine Schilling

geb.d.17.October 1887, gest.d.20.October 1887.

Lasset die Kindlein zu Mir kommen. Luc. 18,16.

=====

Surnuaia suure värava kõrval paremat kätt asub haua-
koobas, mis suure kiviplaadiga kinni pandud. Vanemate inimeste
tõenduse järele olevat see Oiso mõisa kelder, mis varem

lahtikäiva uksega varustatud olnud. Keldrisse tekkinud aga
ussid, kes ukse lahtijäämise puhul sealt igale-poole laiali
roomanud. Sellepärast lastud üks kinni müürida ja kivi plaat
sinna ette asetada. Kivi peal on järgmised nimed:

1) Hier ruhen in Gott, der Wohlselige Herr
Friedrich Johann Engelbrecht von Traubenberg

Erb Herr aus Oiso

geb.d. 20.July 1781, gest.d. 9.Nov. 1834.

2) Carl Jvan Christoph von Traubenberg

geb,d. 12.Aug. 1806 - gest.d. 19.Dec. 1856.

3) Die Frau Landrätthin Julie von Baranoff

geb. von Hilffreich

geb.d. 27.Dec. 1790, gest.d. 24ten Sept. 1846.

4) Amalie Juhane von Traubenberg

geb. von Baranoff

geb.d. 6.May 1814, gest.d. 9.Juny 1847.

5) Juliane von Traubenberg

geb. von Baranoff

geb.d. Oct. 1779, gest.d. 21ten Dec. 1863.

Allpool jääb kivi maa alla. Nimesid pole näha enam võimalik.
Nimetada võiks veel üht vanemat hauakivi pealkirjaga:

Hier ruhet in Gott

Baron Gustav Johann Robert von Broemsen

geb.d. 24.Febr.1792,gest.d. 26.May 1870.

Ein Herz für Gott und die Ewikeit,

Ein auge für Natur und Kunst.

Kirikumõisa poolses aianurgas on paekivist valmistatud ümarik sammas neljanurgelise kivi peal. Kivil on igas küljes kiri maetute mälestuseks. Vanemad neist:

General Major

Georg Pilar von Pilchau

geboren den 9ten März 1768,gestorben den 8ten November 1830.

General Majorin

Johanna Pilar von Pilchau

geb.d. 27ten Apr. 1779,gest. 19ten Aug. 1847.

Elisabeth Pilar von Pilchau

geb. 1808.

gest. 1817.

mälestussalmiks l Petri 3,13.

Samba peal on vapp, mis kujutab lennult tulevat luike. Lui-gele sirutavad 3 poega omad pead vastu saagi ootuses. Uleval on rüütli raudkübar ja ümmerringi võidupärg.

Seal lähedal on veel üks aiaga ümbritsetud kelder, mis samuti kinni müüritud. Kivi peal seisavad tähed *S F R E Y* ja aastaarv 1843.

Kiriku käärkambri-poolse otsa juures on kahe Türi õpetaja hauad.

1) Siin hingab Jumala rahu sees

Woldemar Eugen Grohmann

Jervamaa Praust ja Türi kiriku õpetaja

sünd. 17. aug. 1802,sur. 13. nov. 1874.

Tav. laul 31,6.

Teisel küljel on sama tekst saksa keeles.

2) Robert Landesen
Pastor zu Turgel
geb. 3ten Juni 1863
gest. 4ten Mai 1904.

Jesaja 43,1.

Matusepaika ümbritseb kivimüür, milles kaks suurt raudvarba-
dest väravat: üks kirikumõisa ja teine endise ^{kõrtsi} vastas.
Müür on ehitatud 1851 a.

Kiriku torni juurest lääne poole, umbes 3 m. kaugusel
asub kolmeruumiline kabelihoone. Ühte osa, mis risti ehitatud
nimetatakse Alliku kabeliks. Ta katuseharjal on ristikuju, ku-
na ukse kohal üleval Alliku mõisa vapp asub. Ruumis hoitakse
kirikust toodud epitaafe ja mälestusmärke alal.

Vahepealses ruumis seisavad surnute puusärgid kuni
matusetalituseni; kuna äärmises surnute kanderaamid asuvad.

Millal see hoone ehitatud - on teadmata.

1740 aasta visitatsiooni protokollis on andmeid, et
surnuaeda kivimüür ümbritseb, kuna luukammer puudub. 1751 a.
tehakse otsus veel samal sügisel luukambri tarvis materjal
vedada ja järgneval kevadel kivist hoone ehitada.

Poole kilomeetri kaugusel Lokuta mõisa suunas mineva
tee ääres asub teine matusepaik. Ka selle asutamise aastat
pole kindlasti teada. Jgatahes kuulub ta 17. a. sajangusse.

Seal on püsima jäänud veel mõned üksikute hauakivid
vanemast ajast, kuna risti ühtegi ei leidu. Välja paistvama-
test hauakividest oleks nimetada järgmisi:

1) Maddis Trey hingamise paik
Allikul.

Jummala rahhus maggab

Tüttar July Trey

sünd.sel 14^{mal} Septembril 1839

surnd sel 13^{mal} august 1845.

So jalge ees mo Jessuke Ma seisan oh
mo ello. Ma tullen kingin sinule Mis sinna
annud mulle. Se on Mo hing Vaim Südda ka,
keik seda vötta armoga Ja te so meelee pärrast.

2) Hier ruhen in Gott

Robert Schönberg

geb.d. 11ten Nowb.1841, gest.d. 10ten Aug.1844.

Jm Frieden entschlafen am 26.Febr.1846

Maddis Treumund

von Stenhusen

geboren am 16ten März 1777.

Col. 3.4. Wenn Christus euer Leben sich offenbaren
wird dann werdet Jhr auch offenbar werden mit
ihm in der Herrlichkeit.

3) Must kivi rist kullatud tähtedega:

Siin Hingab Jürri Krusberg

Türri kirrikomees

sünd. 25 okt. 1818, surn. 19 sept. 1875.

4) Siin hingab Jummala rahho sees

Türri köster

G. M. Niclassen

sünd. 26. Nov. 1811, surn. 4. apr. 1875

ammetis olnud 43 aastat.

Risti teisel küljel saksa keeles:

Georg Mag. Niclassen

In deine Hände befehle ich meinen Geist

Du hast mich erlöset Herr Du treuer Gott.

Ps. 31 v.6.

Hauakivilt on kiri täiesti kustunud.

Mitmest vanemast kivist on ainult tükid järele jäänud, kus osalt eesti, osalt saksa keelest kirja näha on. Surnuaed on osalt hästi korras hoitud, kuna kohati võsastikku kasvanud.

1848 a. 6. juunil õnnistati endisele surnuaiale juureliidetud maaala ja tehti temale kivimüür ümber. 14 aasta pärast oli jälle maast puudu, mille tõttu surnuaiale 2 vakaalaline plats 100 rubla eest juure osteti ja 25. veebruaril sisseõnnistati.

1890 aasta visitatsioonil on märkus, et uue kavatsetava surnuaia kaart korras pole. Selle aja ümber on veel üks osa surnuaeda sisseõnnistatud ja matmiseks avatud. Selles aias on matusepaigad hästi korras hoitud. Aeda ümbritseb kivimüür, milles kolm suurt ja neli väikest väravat sees, kõik puust tehtud.

Aida ilustab langenud sõdurite auks püstitatud mälestussammas, milline kirikupoelses küljes suure värava lähedal ülesse taeva poole kergib. Mõõdaruttajatele ta tuletab meele armastust ja kohustust isamaa vastu.

Mälestussamba tagaküljel on pronks-relief, mis kujutab kaht sõdurit, kes, võitlusvalmis üle langenud surnukeha, sõjariistu käes hoiavad. See töö on kunstnik Starkopfi tehtud ja kohta peal samba külge asetatud.

Samba kõrvalkülgedel seisavad sõnad:

1918 --- 1920

Esti Vabadussõjas
langenud poegadele
Tänulik Türi kihelkond

Seisa vaikides rändaja
Selle samba ees palvega
Au langenuile.

Nende mure muljutused,
nende piina pigistused
kostku meile kustumata.

Mälestussammas oli esimene ja selajal ainuke kogu Järvamaal. Ta on maksma läinud 385.754 mk. Samba korrashoidmiseks on komitee moodustatud, kes ümbrust lilledega kaunistab ja lähemal ajal asetab kirikusse langenute nimestiku marmortahvlil.

Pidulik ausamba avamine ja õnnistamine oli 20. juulil 1925 aastal, millest osa võtsid Vabariigi valitsuse esitajana siseminister Th. Rõuk, sõjaministeeriumi esitajana kolonel Simon, palju teisi külalisi ja määratu rahvahulk. Õnnistamist toimetasid kohalikud vaimulikud: õp. P. Kuusik noorte usuteadlaste Laas'i ja Ostrov'i kaastegevusel [ja ap. õigeusu preester Kaanemägi.]

1920 aasta 24. aprillil otsustati seda surnuaeda ühe dessatini võrra suurendada, kuid 11. dets. samal aastal tehti uus otsus, aida $1\frac{1}{2}$ dess. võrra suurendada, et edaspidi enam ruumipuudust ei oleks karta.

Umbes 100 meetri kaugusel sellest surnuaiast, Alliku mõisa poole mineva tee ääres asub kolmas kiviaiaga ümbritsetud matmispaik. Ta on alles 1908 aastal avatud, kuid vähese maatagavara tõttu kiiresti täis saanud. Aia keskkohas asub ka väikene mälestussammas pealkirjaga:

Kirjanik

M. Tõnisson.

1853 - 1915.

Su ihu hingab kalmu rias,

Vaim kõnnib veelgi meie seas.

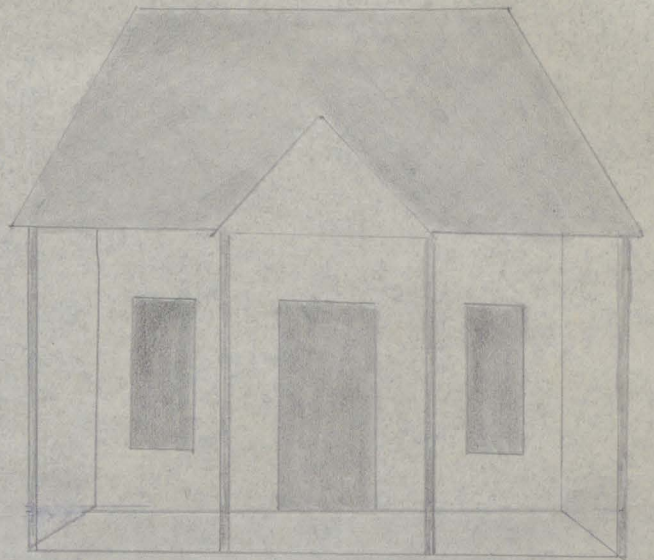
Vististi puhkab siin endine tähtraamatu väljaandja Tõnisson. Teisi tähtsamaid mälestustahvleid ega kive selles aias ei ole.

Kiriku juurest 7 kilomeetri kaugusel Kirna mõisa

lähedal asub Kirna kabel, endine mõisnikkude matmispaik.

Kabel asub kõrge mäe peal, valgeks värvitud ehitusena.

Ta pörandal all on 2 keldrit kus praegu veel üksikuid inimkonte ja puusärgi tükke võib leida. Kabel on 8 m. pikk ja 5 m. lai. Seinast sambani on 1 meeter. Umbrus on ühe vakamaa suurune, osalt piiratud kiviaiaga.

Kirna kabel.

Puud on kõik maha raiutud,

samuti ilus allee, mis kabeli juure viib, on täiesti hävitatud. Mingisugust aastearvu kabeli seinalt ei leia. Kabeli ukse ees on üks võlvitud kelder, (paekivist). Ka seal on veel üksikuid inimluid ja puusärgi osi vedelemas. Keldri ukse ees on suur raud plaat pealkirjaga:

Familien - Gruft der Barone

von Fersen auf Laupa

I. G. H. Bin die Joh. 11, 25.

Kabeli ja keldri vahel on 2 suuremat matusekohta. Uks neist, ümbritsetud raudketiga, on täiesti maatasa tehtud, kuna teise peal veel must marmorist risti aluskivi seisab. Kivi peal on

lugeb:

1)

Johann Gustav von der Osten Sacken
Churfürstlich Saechsischer General-
Leutenant gesandter und bevoll-
mächtigter Minister am Russisch-
Kaiserlichen Hofe.

geb.d. 6.Oct.1727 auf der Insel Oesel.
Durch einen schnellen Tod in die Ewig-
keit abberufen. Starb er zu St.Petersburg
d. 27.Sept. 1789-

Herr lehre uns bedenken dass wir
sterben müssen. Ps. 90 - 12.

2) Graf Carl Gustav von der Osten-Sacken
Garde - Artillerie - Lieutenant a.D.
geb. zu St.Petersburg d. 11.Oct. 1787,
gest. zu Weissenstein d. 27.Jan. 1855.
Nach 43 Jährigen Schweren Leiden
ruhet er nun neben seinem Vater
Johann Gustav. Klagl.Jer. 3.24.38.

3) Graf Carl Magnus von der Osten-Sacken,
Wirklicher Geheime Rath, geb.auf der In-
sel Oesel d. 6.April 1733, gest.zu Kirna
d. 24.Jan 1808.
Er lebt in gesegnetem Andenken bei dank-
baren Neffen.
Selig sind die Todten Joh. 14,13-

4) Carl Gustav von der Osten-Sacken
Oberster ausser Diensten. Geboren den
13.April 1759, gestorben den 26.März
1814 zu Weissenstein. 1 Thess. 4,16.

Seal läheduses on veel üks katki pekstud hauakivi
pealkirjaga:

Fürstin Helene Gortschacoff

geb. Baronne von Fersen

gest.d. 7. Juni 1822.

Mõisa poole mineva tee ääres on matusepaigast ära toodud haua-
kivi sõnadega:

Hier ruhet Jhro Excelentz Frau Generalin

Anna von Weymarn, geb. von Fersen

gest. 11.Märtz 1827

in 79 Jahre ihres Alters.

Joh. 6.4.

Samasugune kabel on Lokuta mõisa päralt oleva Kõlsi karja-
mõisa maa peal. Sinna on ainult Lokuta mõisa omaniku von

Traubenberg'i suguvõsa maetud. Kabelis on kelder, kus kolm
puusärki senini tervetena on seisnud. Alles 1926 aasta suvel
on vargad aknast sisse läinud, tammepuust puusärgid katki
raiunud ja seesoleva tuha läbi seganud lootuses väärtasju
leida.

Et aga lahkunutel rahulisen puhata oleks, on kadunute
sugulased keldri liiva täis lasknud vedada ja kabeli ukse
laudadega kinni lüüa.

Kabel asub 7 kilomeetri kaugusel Türiilt, väga ilusa
kõha peal. Teda peetakse ilusaimaks paigaks Türi kihelkonnas.
Männimetsaga kaetud kõrgustik, mille sügavusest jõgi läbi
voolab. Kabeli ümbrus on piiratud kohati kivi aiaga, mille
piirkonnast veel kaht hauaküngast leida võib. Mõlema haua
pealt on aga ristid ära lõhutud ja mälestused kaotatud, sel-
lepärast teadmata kelle hauad.

Peale nende matusepaikade on kihelkonnas veel mitmed
kalmed ja hauad, millistest järgmises peatükis.

§ 11. VANAD KALMED JA HAUAD.

Samuti kui matusepaike on Türi kihelkonnas palju ka vanu kalmeid ja üksikuid haudu. Neid võib leida peaaegu igast vallast ja külast.

Vanemaid kalme on Alliku vallas Aiamaa külas Oja talu põllu sees. Sellest kohast on kord ilusaid pärleid leitud, millised aga teadmata kuhu ära müüdnud. Kündmisel tulnud sealt alati surnu luid välja, mis ainult ühe jala sügavusele maetud. Teine sarnane kalm on Alliku vallas Retla külas Kalmu talu põllu sees. Seda peetakse katkukalmeks, sest siis surnud niipalju inimesi, et enam ära pole suudetud koristada, vaid lähemasse paika toodud kõik kokku ja maetud umbes jala sügavusesse. Sinna paika ehitatud hiljem maja, mille vundamendi kaevamisel palju luid välja tulnud. Ka vanu pärleid olevat sealt leitud, millest selgub, et keegi enam ehteasju aega ära võtta ei saanud.

Laupa vallas Jänja külas Kõrtsi talu põllu sees on üks kalme. Sealt on kartulikoopaid kaevates palju luid välja tulnud. Varem on seal koha peal kolm suurt kuuske kasvanud, milliste all tihti viirastusi ja tontisid nähtud. Inimesed on möödapeasemiseks kõrvalist teed tarvitanud, et mitte viirastuse ohvriks langeda. Samas vallas on veel teine kalme Karja külas metsavahi põllu ääres, kust kaevates palju luid välja tulnud. Kord olla keegi väljakaevatud luude lähedusest vanad mädanenud pikasäärtega saapad leidnud.

Mäeküla vallas on Kaabre külas Lombi talu põllu sees kalme, ka sealt on kaevamisel luid ja pärleid leitud. Samasu-

gused leiud on olnud Oiso vallas Vaieessaare talu põllu sees. See on väike liivamägi, millest mitmesuguseid vanu asju ühes luudega välja tulnud. Sellesama talu karjamaal on üks väike kink, mida Rebasemäeks kutsutakse. Sealt on karjased pealuid ja ehteasju leidnud. Rahvajutu järele on sealt pärast päevaloodenemist umbluu hoigamist kuulnud. Jnimeste luid on veel Oiso küla heinamaa seest leitud, mida Määramäeks nimetatakse.

Kärevere vallas on kalme sama küla Kalmu talu põllu sees, kust kündes alati luid ja mõnesuguseid asju on välja tulnud.

Kirna vallas asub kalmemägi ja väli Sauekalda põllu sees. Vanaste olnud seal põllu peal üks kivist rist, mis nüüd ära on kadunud.

Uhe kalme tundemärgid olevat Vahastu kabeli ligi Kalmu talu põllu sees. Koha peal leiduvad väikesed koopakesed, nagu sissevaonud haudade asemel.

Vahastus Peetrimäe metsas on vana Kabelimägi. Seal on rahva arvamise järele vanu matmispaiku koobastena tunda. Seal olnud vanasti üks kabel, millest nimigi järele jäänud.

Särevere vallas Taiksi külas Otsa talu maa sees on rahvajutu järele vana sõjakalme. Ennem on seal üks suur kivist rist peal olnud, millele palju kõverakonksulisi tähti sisse pressitud. Nüüd on see kivi talu rehealuse vundamendi müüri sisse asetatud, kust ta serv ainult välja paistab. Praegust on selle risti asemel kuhjalava suurune kiviring maa sees.

Selle risti kohta räägib rahvasuu järgmist:

Vanaste olnud Viljandimaal üks vahaa kindral. Ta võitnud alati jooksmisel. Jsegi hobusest jooksnud ta vahel mööda. Kord läinud ta kihlveo peale: ratsamehega võidu Viljandist

Särevere mõisa jooksma. Kuni Taiksi küla väljani olnud ta hobusest ees, seal aga kukkunud maha ja heitnud hinge. Rahvas sängitanud surnukeha samasse kohta, kandnud hulk kive haua ümber ja asetanud risti sinna peale.

Arvatakse, et see üks sõja matusepaik on, sest selle küla maa seest tulevat vanu sõjariistu välja. Uks mees olevat 20 aastat tagasi ühe künka alt kõiksuguseid sõjariistu ja teisi asju leidnud. Seal on olnud: odasid, kirveid, püssiraudu, peitleid, oherdeid ja mitmesugust raua kraami. Ka raha on põldu kün-des leitud. Jsegi rahaagu olevat üks õnnelik leidnud, kus hulk neljakandilisi ja ümmargusi hõberahasid sees olnud. Kuhu need leitud varad jäänud ei tea keegi.

Kui Särevere mõisas viinakööki ehitatud, siis tulnud jõe äärest vundamendi kraavi kaevates palju surnute luuke-resid mitmesuguste ehteasjadega välja. Vaatamata, et see mada-l koht on, räägib vanajutt, et sinna sõja ajal ülemaid maetud.

Rõa mõisa ligidal olevas metsas on üks vana kindrali haud. Rootsi ja Vene sõja ajal tulnud üks Rootsi kindral pärast lahingut pasunat puhudes Säreverest Rõale, kus ta siit ilmast lahkunud ja sinnasamasse ühes oma varanduse ja sõjariistadega maha maetud. Rõa mõisnik olevat terve söögivahe oma moonakatel sealt kohalt kaevata lasknud. Koht olnud aga liiga kivine ja töö tulnud pooleli jätta.

Uks kivirist olnud Väätsa valla maa sees, pahemat kätt teed, mis Rõa külast Väätsa külasse viib.

Kihelkonnas on veel mitmed kivikalmed, millidest vanaaegseid asju leitud. Rõa mõisa ja valla piiri peal on üks sarnane kalme. Ta on 32 sammu pikk, 17 sammu lai ja 2 - 3

jalga kõrge. Sealt on korra õpetaja A. Mohrfeldt kohati kaevanud, kuid ainult põlenud kondipuru leidnud. Kord kaevanud sinna talumees kartuli koopa, kus juures hulk luid välja tulnud. Mees pole öösel magada saanud, vaid läinud ja ajanud augu tagasi kinni.

Säreveres Raukla külas Sepa talu põllu sees on kaunis kõrge mäerinnak, mille hommikupoolse otsa peal kivikalme seisab. Ta on umbes (26 x 10) sammu² suur. Ka sealt on kaevatud ja üks kivist muna, raudnuga ja paar pronksist asja leitud. Kivid olevat seal hästi põlenud, millest järeldatakse, et see endine surnute põletamise koht olnud.

Oiso külas Vore ehk Vanakooli talu maa peal on sama sugune kivikalme, umbes 1/8 vakamaad suur. Sinna peale on ehitatud talu majad, millede vundamendi kaevamisel mõnesuguseid raud- ja vaskasju välja tulnud. Need on aga inimesed laiali kandnud ja ära kaotanud. Veel praegu tulevat sügavalt kaevates mõnikord vanu asju välja. Seal ümbruskonnas olevat ka surnuid ilma põletamata maetud. Surnud maetud aga ilma kirstuta ja pandud neile asju ligi.

Rõa mõisa maa sees, kahe mäe vahel orus on 38 x 17 ruutmeetri suurune kivikalme, mille kõrgus 2 - 3 jalga põllupinnast. Praegu kasvab seal paks lepastik. Sama valla ja Väätsa valla piiri peal Mäeküla talu piiris on umbes 35 ruutmeetriline kivikalme. Ta asub 2 - 3 m. kõrguse kingu peal. Sealt tulevat põlenud ja põletamata luid välja. Karjased leidnud sealt vanu pandlaid, rõngaid ja muud niisuguseid asju, mis ka kaduma läinud.

Andmeid on ka endistest pelgupaikadest ja linnamäge-

dest, nagu Vahastu külas oleva Mäeotsa talu maa sees oleva linnamäe üle. Ta on ligi 100 jalga kõrge ja sama lai olnud. Vahastus on tähtis Mõime - ehk Memmekõrva mägi, kus rahvajutu järele üks vana mees sõja ajal elanud. Temal raiutud aga kõrv ja hüütud seda kohta Memmekõrva mäeks. Vististi on ta mõni vana pelgupaik.

Alliku mõisa maa sees on vana asumisekoht, vist hiljema aja kants, mis asub mõisast umbes 1 kilom. kauguses põhjaõhtu poole. (Sõjaväe loodud kirjeldusi käsitanud ja J. Jürgi andmetel käsikäes kohapealt saadud materjaliga, milles ei ole midagi erinevat.)

=====0=====

§ 12. KOGUDUSE HINGEDE ARV.

Umbes 1614 aastal on kirik kinni olnud, sest sõja järele on koguduse liikmeid väheks jäänud, isegi preester puudunud. Nagu vanad matmispaigad ja kalmed näitavad, on siin sõda ja katk käsikäes käies põhjalikku tööd teinud.

Aastal 1859 on koguduses 6952 eesti ja 98 saksa liiget. Sel ajal on sündinud 163 poeglast ja 150 tütarlast, kokku 313 last, nendest väljaspool abielu 17. Leeritatud 85 p. ja 73 t. kokku 158. Surnud 82 m. ja 88 n. kokku 170 inimest. Seega rohkem sündinud kui surnud 143.

Laulatatud 63 paari. Armulaua käinud: 3719 m. ja 4437 n. kokku 8156 inimest.

Viimastel aastatel on Türi kogudus jõudsasti kasvanud just Türi paberivabriku tõttu, kuhu paljud väljastpoolt tööse valguvad.

1866 a. on koguduses:

4116 meester.
4278 naester,

kokku 8394

Armulaua käiate arv on 8631.

Sündinud 248 last, neist 16 last väljaspool abielu ja 5 surnult.

Surnud 205 (rohkem sündinud 43)

Laulatatud 43 paari.

Leeris käinud 189.

Kirikus-käiate arv on olnud suur, mida asjaolu tõendab, et paljudel pühapäevadel kirikrahvas pole mahtunud kirikusse. Vastapidine nähtus on saksakeelsetel jumalateenistustel olnud, millised osavõtjate puuduseltõttu tulnud jätta.

1908 aastal oli koguduses 10.763 hinge, neist 105 sakslast, ja 10.658 eestlast. Konfirmeeritute arv oli 158.

1914 aastal on liigete arv juba 11.171. Ja 1925 a. 11.455 hinge, neist 5517 m. ja 5938 n.

Aasta jooksul sündinud	95 poegl. - 84 tüt. = 179
surnud	79 meest. - 96 n. = 175
leeris käinud	124 poegl. - 113 tüt. = 237
laulatatud	75 paari
armulaual	1146 meest. - 1915 n. = 3061.

Nagu andmetest näha, on koguduse liigete arv järjest kasvanud, kuna armulaual käiate arv võrreldes vanema ajaga tuntavalt vähenenud. Kirikuelust võetakse praegu huviga osa, millist nähtust kinnitab iga pühapäev kirikuskäiate arv ja armuannete rohkus.

=====0=====

§ 13. LUHIKE TURI KOG. OPETAJATE ELULUGU.

.....

- 1) Esimene Türi koguduse õpetaja, kelle kohta andmeid olemas, oli J o h a n n N i g r i n u s. Ta õppis Königsberg'i ülikoolis. Türiale kutsuti Nigrinus 1618 aastal ja ordineeriti samal aastal Nicolai Gaza poolt. Nagu Peetri koguduse kirikuraamatust näha, oli Nigrinus ühtlasi ka Paide koguduse õpetajaks. Türialt kutsuti ta Hageri koguduse õpetajaks.
- 2) Järgmine ametikandja C h r i s t i a n T r e d e n a p kutsuti siia Jõhvist 1623 aastal. Ta sattus aga kogudusega vastollu ja tagandati ametist, tema enese ütelse järele küll ülekohtu ja vägivalla teel. Oma õnnetu saatuse üle kaebas Tredenap kuningliku komisjoni ees, kuhu kuulusid: Phil.Scheiding, Heinr. Flemming ja Pehr Sparre. Kaebuse tagajärjel mõisteti temale 13.sept.1627 aastal mingisugune väljamaks. Hiljem oli ta Lihulas õpetajaks.
- 3) Peale Tredenap'i lahkumist kutsuti Türiale endine Simona õpetaja L u d w i g W a g e n e r (Wagner, Wägner, Wegener), kes siin 1636 aastal oma tööd algas. 28.veebru- aril 1659 aastal seati ta Järvamaa praostiks, millist ametit pidades 11.aprillil 1667 a. suri. Ta kirjutas ka Stahli "Kodu ja käsiraamatus" laule eesti keelses tõlkes.
- 4) Wagener'i surma järele sai kohusetäitjaks Mag. D a - v i d B r i n g m a n n (Brinckmann) 1667 a., kuid juba samal aastal kinnitati ta täieõigusliseks õpetajaks. Suri 27.detsembril 1673 a.
- 5) Aasta ja kolme kuu järele ordineeriti Türi kiriku peale

J o h a n n G e o r g D e n t e n i u s, 25.märtsil 1675 a. 5.septembril 1690 aastal tagandati ta ajutiselt ametist, kuid võeti jälle 30 taalrilise maksu eest tagasi. Mis karistuse liiki või kassasse see maks kuulus ei ole teada. Georg Dentenius suri 1710 aasta aprilli kuul ja töö jätkajaks sai tema poeg

- 6) Magister J o h a n n D e n t e n i u s. Juba 17.septembril 1701 aastal seati ta isale abiliseks ja ordineeriti sama aasta 23.oktoobril Blanckenhagen'i poolt. 24.oktoobril kinnitati ta konsistooriumi poolt Järvamaa rügemendi jutlustajaks, kus juures temal õigus jäeti peale rügemendi kohustuste ka abiõpetajana tegutseda. 1705 aastal võeti ta venelaste poolt vangiks ja saadeti ära. Jsa surma järelle esitas kogudus Vene valitsusele palve, et nad Denteniuse vabastaksid ja isa asemele õpetajaks saadaksid. Venelased vabastasid selle palve peale teda küll vangist, kuid purustasid enne vabastamist tema pealae ja löiksid kõrvad. Purustatud pealae asemele pandi tammepuust plate, mille järelle talumehed teda "tamme lappi issand", samuti ka "kõrvato Jaan" nimetasid. Türi õpetajaks oli ta 1710 - 1722 aastani, mille järelle ta Peetri koguduse peale kutsuti.
- 7) Järgmine ametikandja oli Ambla praosti vend P e e t e r S c h w a b e 1711 - 1737 aastani. Ta lõpetas Tallinna gümnaasiumi 1706 aastal ja astus siis Tartu ülikooli. Kutsuti Türi õpetajaks 1711 a. 21.septembril ja ordineeriti sama aasta detsembril. 1715 - 1723 aastani on ta ühtlasi ka Paide koguduse õpetajaks olnud. Suri 1737 aastal.
- 8) M a r i u s K e l c h (1738 - 1756) sündis 1712 a.

Ametisse seati 1738 aastal 10.juulil ja ordineeriti samal aastal 20.septembril. Suri 1756 aastal 1.juunil jättes koha oma vennale

- 9) M i c h a e l K e l c h 'ile, kes varem Järva-Jaani õpetajaks olnud. Michael Kelch töötas siin 1757 - 1772 aastani ja varises siis 23.detsembril maarüppe. Tema asemele valiti õpetajaks
- 10) J o h a n n C h r i s t o p h S t r a u b i n g. Viimane sündis Erfurdis 15.mail 1735 aastal, oli varem Väändras, siis Kärus õpetajaks, kust Türiks kutsuti 1773 aasta 15.mail. Suri 1792 a. 21.detsembril.
- 11) Et rahva hinge mitte söödiks jätta, seati siia jutlustajaks J u s t u s H e i n r i c h G r o h m a n n 13.mail 1793 a. ja ordineeriti samal aastal 3.juulil. Tema kodukoht oli Tallinnas, kus isa gümnaasiumis kooliõpetajaks oli. Ta sündis 24.juunil 1764 aastal. Oppis samas gümnaasiumis, kus isa õpetajaks ja astus siis Leipzig'i ülikooli. Ülikooli lõpetas ta Jenas 1784 aastal. Türiks õpetajaks olles on temale 1818 aastal 1812 aasta eest õp. rist Wladimiri paelaga annetatud.

1821 aastal asutas Justus Grohmann Türiks abi-piibliseltsi. 1825 aasta juuni lõpul valiti ta Järvamaa praostiks. Suri 1828 aastal 11.juunil, kuna õpetajaks tema poeg

- 12) W o l d e m a r E u g e n G r o h m a n n sai. Woldemar Eugen sündis Türiks 1802 aastal 14.augustil. Oma hariduse sai ta esiteks Paide kreiskoolist, siis õppis Tallinna gümnaasiumis 1815 - 1821 aastani, mille lõpetamise järel Tartu ülikooli asus. Ülikoolis õppis ta 4 aastat ja astus siis 1828 aasta 14.juunil isa jälgedesse. 2.detsembril

ordineeriti ta Tallinna Doomkirikus ülemõpetaja Hörschelmanni poolt.

Seltskonna tegevusest võttis Grohmann hoolega osa. Ta oli 1841 a. Tartu keiserliku ülikooli juures "Eesti õpetlaste seltsi" liige. Samal ajal astus ta Tallinnas "Eestimaa kirjameeste seltsi" liikmeks ja 1847 aasta 21. juunil praost Schwabe asemel "Eestimaa õpetajate leskede ja vaestekassa" valitsejaks. Peale selle hakkas ta 26. juunist "Eestimaa õpetajate raamatukogu" juhatajaks ja kutsus vahepeal soiku jäänud "Türi abi-piibliseltsi" uuesti ellu, võttes selle juhatuse oma peale.

Ka kirjanduspõllul oli Grohmann tegev. Jseäranis tegev oli ta eestikeelse katekismuse ja salvide kokkuseadmisel, väljaandmisel Tallinnas 1845 aastal. Ta sulest ilmus veel "Lihavõte jutlus Mark. 16,1-8" ja "Tõendused" väljaantud praost Henning'i poolt 1837. l S.33"

Surm kutsus teda aga töö juurest 1874 aastal, vabastades koha esimesele Eesti soost õpetajale Tallinnamaal. See oli Viljandi lossi päralt oleva "Savikoti" talupidaja

13) ^{poeg} A n d r e a s K u r r i k o f f. Ta sündis 12. septembril 1848 aastal. Alghariduse oma^{ndas} kodus ja astus siis 1860 aastal elementaarkooli. Järgmisel aastal jätkas ta õppimist kreiskoolis ja 1862 aastal Tartu gümnaasiumis, millise 1869 a. lõpetas. Teda huvitas keskkoolis vanaklassika ilma filosoofia. Ülikoolis valis ka vastava teaduskonna. Kuid juba esimese semestri lõpul läks ta usuteaduskonda üle ja lõpetas selle 1874 aastal.

Selle järele oli ta Kõpus õp.Hörschelmanni juures

1½ kuud prooviaastal ning tuli siis 1875 aastal Türi vikaariks. Siin sooritas ta konsistooriumi eksamid ja jatkas oma prooviaastat Paides parun Tiesenhause'i juures. 8. juunil 1875 aastal ordineeriti ta Tallinna Doomkirikus kindral-superintendendi Dr. W. Schultzi poolt Eestimaa konsistooriumi ringkonna vikaariks. Samal aastal kutsuti ta aga Türi õpetajaks ja introdutseeriti 24. augustil 1875 a. sama Dr. W. Schultzi poolt. Eestimaa õpetajate sinod valis ta Väandra kurttummade kooli kuratooriumi liikmeks, millist ametit Kurr ikoff mõni aasta pidas.

Nagu konsistooriumist saadud kirjadest ja "Kurrikoff'ide suguvõsa" raamatust näha, mõisteti Andreas Kurrikoff 8. juunil 1889 a. Türi kiriku pealt lahti. Selle otsusega ei leppinud Kurrikoff, vaid kaebas edasi kindralkonsistooriumi, milline aga eelmise otsuse kinnitas 15. II. 1891.

Nüüd esitas Kurrikoff edasikaebtuse keisrile, kuid enne otsuse teadasaamist lahkus ise kirikuõpetaja ametist 1892 aastal.

Milline otsus sellele edasikaebtusele järgnes pole teada. On andmeid ainult sellest, et Kurrikoffile taheti kuulutada otsust, kuid teda ei leitud üles.

Hiljem teatas keegi, et endine Türi õpetaja Kurrikoff annab Tartus Trefner'i gümnaasiumis usuõpetuse tunde. Selle peale saadeti otsus kuulutamiseks Tartu. Vahepeal oli aga Kurrikoff ka sealt lahkunud ja nii jäigi otsus kuulutamata.

Tartust asus Kurrikoff oma kodukohta Viljandimaale, kus ta suri juuli kuul 1904 a. Ta põrm asetati Viljandi surnuaeda 13. juulil 1904 aastal.

Elurännakul olles ei tahtnud ta kirjanduspõllul jääda

passiivseks päältvaatajaks, vaid tegutses ka ise. Suurem osa tema vaimusünnitustest on tõlkeid, nii leiame neist mõned, mis on küllalt väärtuslikud tolle aja sünnitused. Ta töödest on ilmunud:

"Härmann ja Doora" Göthe "Hermann und Dorothea" tõlge.

"Hausbuch" - eestikeelses tõlkes "Kodu raamat" 1880 a.

"Ristiinimese vabadusest", Wittenbergis 1520 a. ja

"Kahtlane viis Jumalat paluda", Wittenbergis 1535 a.

Dr. M.Lutheruse tööde tõlkeid.

"Matteuse Evangeelium, Eesti rahvale ära seletanud

A.Kurrikoff 1884 aastal.

"Matmise kõne C.R.Jakobsoni haual", Jerem. 9, 22-23.

Siis kirjutas ta "Ristirahva pühapäeva lehes" "Kool-

meistritele" j.n.e., siis "Eesti Postimehes" "Aleksandri

koolist" ja Eesti rahva kalendris.

Kurrikoff, kui Eesti soost isik, kannatas palju mõisnikude poolt, kuid Kurrikoffist veel teisel.

- 14) Samal aastal (1892), kui lahkus õpetaja Kurrikoff, valiti tema asemele R o b e r t v. L a n d e s e n, sündinud 3.juunil 1863 a. 16 aastat ametis olnud, kutsus teda 41 eluaastas surm 4.mail 1904. 10.mail sängitati tema ihu vaiksesse rahupaika suure rahvahulga saatel.
- 15) Leinajat kogudust tuli trööstima ja juhatama Suure-Jaani õpetaja poeg V i c t o r S p e e r, kes varem pidas Rõuges prooviaastat. 31.oktoobril 1904 aastal olid teda ametisse seadmas Järvamaa praost Rall, õpetaja Mühlen Peetrist ja õp.emeritus Schott. 1922 aasta märtsi kuul lahkus Speer Türiilt, jättes vabaks koha.
- 16) 30.juulil 1922 aastal õnnistati Türi koguduse peale

endine Maarja-Magdaleena õpetaja P a u l V o l d e m a r
K u u s i k. Ta sündis 13.mail 1890 (v.k.j.) Tartus, sai
hariduse Tartu Aleksandri gümnaasiumis, mille lõpetamisel
1909 a., astus Tartu ülikooli usuteaduskonda. 1914 viibis
Kolga - Jaanis asetäitjana Villem Reimann'i 6 kuulisel
puhkuse ajal. 1915 oli Võrus õpetaja Martensi juures. Tema
teaduslik töö "Streitfragen über commudian" krooniti üli-
kooli poolt hõbe aurahaga. Jaanuaris 1916 sooritas Riias
konsistooriumi eksamid, mis ajal ta ühtlasi ka Valgas oli
usuõpetajaks. Aprilli kuus 1916 algas prooviaastat Valga
Peetri koguduse õpetaja Wühneri juures ja jätkas seda Tar-
vastus praost Jürmann'i juhatusel. 1916 a. 30.okt. ordinee-
riti Viljandi maakirikus kiriku 50 aasta juubelipäeval
Kuusik maakonna vicar õpetajaks. Ordineerimist toimetasid
praost Jürmann, õpetajad Lattik ja Mickwitz. Veebruari kuul
1917 tegi ta 3 nädalise rännaku Siberisse, kus jutlustas
Omski kirikus. Tagasi tulnud, oli Maarja-Magdaleena õpet-
jaks 19.märtsist 1917 - 1922. Enamlaste tulekul reisis
Soome ja viibis seal 20.jaanuarini 1919. Et rahva meeleolu
näha, korraldati hääletamine, kus kõik vallad ta ühel hää-
lel tagasi valisid. 15.aug.1919 - 2.veebr.1920 (rahutege-
mise päevani) teenis vabatahtliselt 3.diviisis sõjaväe õpe-
tajana. Samal aastal 5.aug. laulatati Vendela Masing'iga.
Järgmisel aastal rändasid nad Saksa-ja Rootsimaal. 28.mail
1922 valiti Paul Kuusik absoluutse hääle enamusega Türi
koguduse õpetajaks ja kinnitati konsistooriumi poolt 20.
juunil s.a. 1926 a. suvel tegi ta ühes abikaasaga rännaku
Jtaaliasse ja ajaloolisesse Rooma.

Juba üliõpilasena võttis õp.Kuusik seltsitegevusest osa.

Ta oli "Tartu vaeste hoolekande seltsi" kirjatoimetaja ja 3 ringkonna abijuhataja "Eesti Kirjanduse seltsi", "Eesti Rahva Muuseumi" ja "Tartu Ev.-Noorte Meeste Seltsi" liige, kelleks ka tänapäevani jäänud. Peale selle oli ta "Ügala" korporatsiooni asutajaks liikmeks.

Huvitav on jälgida, et Türi koguduses õieti vähe õpetajate vaheaegu on olnud. Kui suri ehk lahkus üks, astus kohe uus ametisse. Samuti on huvitav, et kõik õpetajad võrdlemisi pikka aega on püsinud ametis. 1618 - 1623 ja 1715 - 1723 oli Türi ja Paide koguduse peal ühine õpetaja. Türiale valiti õpetaja § 161 patronaadi õiguse järele. "Jus patronatus" oli Alliku mõisa omaniku käes, kes kirikukonvendile oma kandidaadid esitas. Valimise järele kinnitas konsistoorium. Opetaja jutlustas iga 6 nädala järele Vahastus, muidu aga Püha Martinis - Türil. 12 korda aastas oli saksakeelne jumalateenistus.

Lugemise jumalateenistusi pidas õpetaja üks kord aastas teatud ringkonna koolimajades ja talukohtades. Laupäeva õhtuti pidasid lugemisteenistusi kooliõpetajad koolimajades.

(Andmeid õpetajate elulugude kohta võtsin

H.R.Paucker'i teosest "Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge" ja E.P.H.Paucker'i teosest "Ehstlands Kirchen und Prediger seit 1848". Opetaja Landesén'i eluloost peale, on andmeid kiriku kroonikast ja suusõnalistest teadetest.)

§ 14. OPETAJA PALK.

Vanemaid andmeid õpetaja palga kohta leidub kuningliku vakuraamatu väljavõttest 1591 aastal, mille järele õpetaja saab peale kiriku sissetuleku veel karjamaa ja 12 tündrit rukkeid. Kui suured need kiriku sissetulekud olid ei ole teada.

1695 aastal sai õpetaja palga mõisatest ja küladest maade järele, nimelt pool rukkeid ja pool otri järgmiselt maaaladelt:

Alliku mõisast	4	H ^a	adramaa	pealt
Türi kroonuküllast	3	"	"	"
Tennassilma külast	6½	"	"	"
Gameggi	8½	"	"	"
Retla	10	"	"	"
Sabri Laur	½	"	"	"

Kokku 28½ H^a adramaa pealt.

Särevere riigimõis annab enda ja Tori mõisa eest pool rukkeid ja pool otri 6 H^a adramaa pealt

Taiksi ühes Mehekülaga	7½	"	"	"
Raukel	5	"	"	"
Kaver	4	"	"	"
Villita	2	"	"	"
Peikva	2	"	"	"
Riikasor	1	"	"	"
riigitalu Vachnofer	1	"	"	"
Veski Rein	½	"	"	"
Onnista Jurri talu	½	"	"	"

Kokku 26½ H^a adramaa pealt.

Nii andsid kõik külad pool rukkeid ja pool otri teatud maaala pealt. Ainult üksikute talude peale kaebab õpetaja, et nad midagi ei anna. Maaala, mille pealt õpetaja pool vilja sai, on 164,5 haaki (adramaad).

Peale selle sai õpetaja talupoegadelt iga haagi pealt 1 vakk rukist ja üks vakk otri. Poole haagi pealt pool sellest. Heinu ja puid talupojsed ei andnud. Kellel aga midagi oli, see andis ühe kana ja ühe tüki lina. Oiguse järele pidid kõik palgavilja sügisel ära tooma, et aga teed sageli läbi-pääsematud, siis toodi talvel. Opetaja kaebab, et paljud omad maad sööti jätnud, mispärast ka temale ei tooda seaduse järele vilja.

1751 aastal kaebab õpetaja, et kõrtsimehed ja mõldrid temale midagi ei maksa, isegi mõisates elavad saksad ja käsitöölised unustavat oma osa. Samasugune kurtmine on 1772 a. Sel ajal maksnud küll mõned mõisates elavad sakslased, käsitöölised ja vabad inimesed õpetajale aastas 30 - 40 kopikut, ilma et õpetaja seda oleks nõudnud.

19.aastasajal on õpetaja palk kujunenud järgmiseks:

6 rubla protsendi raha kiriku kapitalist.

Koguduse liigete käest 24,75 tsetvertit rukkist

24,75 " otri

351 naela linu

357 koormat puid (2 x 6) jalga

351 kana ja

351 puuda heinu.

Peale selle oli õpetaja käes tasuta kiriku mõisa maa, mille suurus 44,6 tiinu, õu ja aia all 0,6 tiinu, põldu 23,3 ja heinamaad 20,7 tiinu. Kirikumõisa maast on lahutatud 6 popsi

kohta, milliste rent õpetajale kuulus.

Aktsitentse saab õpetaja järgmiselt:

Ristimise eest 12 kop.

Leeritamise eest poistelt - vakk kaeru ja koorem puid ehk
kaks ja pool rubla rahas

" " tüdrukutelt - paar sukki, vöö ja koorem puid
ehk kaks rubla rahas.

Laulatamise eest peigmehele - vakk kaeru ja koorem puid ehk
rahas arvatud 2½ rubla

pruudilt - paar sukki, vöö ja koorem puid
ehk rahas arvatud 2 rubla 30 kop.

Armulaual käimise eest 2 kopikut.

Sarnane norm on kaua aega püsinud, kuni viimaks õpetaja palk raha peale üle viidi. Praegu saab õpetaja prii korteri, kütte ja 17.000 marga ümber kuus. See summa maksetakse kiriku kassast, mille sissetulekuteks on suuremalt osalt liikmemaks. Liikmemaksu maksavad meesterahvad 150 - 20 mk. (kesk-kassale) = 170 mrk. ja naesterahvad 100 - 20 = 120 mrk. Põllupidajad, mõldrid, majaomanikud, kaupmehed ja ärimehed maksavad 100 marka lisamaksu. Ristimise, matmise ja pruutpaaride maksud jäeti 1926 aastast ära, kuna leeriõpilased 500 marka maksavad.

Kuus korda aastas käib õpetaja Vahastu abikirikus jumalateenistust pidamas, mille eest saab eritasuna 2000 marka korra pealt.

§ 15. KOSTER JA TEMA PALK.

1696 aasta visitatsiooni protokollis leidub andmeid, et eelmisel aastasajal ühtegi ordineeritud köstrit, maja ega maad ei ole olnud. Pühapäeviti on üks Lokuta talupoeg kirikus laulmas käinud. 1586 a. on kuninglikkudelt revidentidelt Johann Kosküll'ilt ja Johann Larson'ilt kuningliku instruksiooni põhjal üks talupoeg nimega Wibs Hans $\frac{1}{2}$ H^a maad saanud, sest et ta kiriku juures elades 20 aastat köstri ametit on pidanud ja õpetaja juures tööl käinud, nagu seda Paide vakuraamat näitab (1602) a.

Köstrile ei ole mõisatest midagi tahetud anda. Alles 1691 aastal, kui köstriks keegi Mathias valiti, viis tema asja suurte palvete peale nii kaugemale, et mõned mõisad ühe, mõned kaks vakka vilja andsid. Talupojad andsid maa suuruse järele kas külimiti või pool vilja. Kui nõuti siis ka pundra linu.

1715 aastal on pärast visitatsiooni köster ordineeritud. Opetaja kaebab, et köstril maad ega maja pole. Kiriku eestseisjad Retseppa Adam ja Mutso Jüri tõendavad, et teised on oma esivanematelt kuulnud, et köstril olevat Türi külas $\frac{1}{2}$ haaki maad, mille kohta mõisnikud peaksid seletust andma.

1740 aastal saab köster peale viljapalga veel koolmeistrina 15 riigi taalrit. Sel ajal ei ole veel köstril maad peale väikese tükikese, mida ta kirikumõisa maast tarvitada saanud.

19. aastasajal sai köster 34 rubla aastas. Peale selle sai ta organistina aktsidensid natuuras järgmiselt: 25 tsetv. vilja, 160 punda heinu ja 15 süllda puid. Tema kasutada oli veel 3 tiinu põldu ja 1,5 tiinu heinamaad.

Praegu saab köster 8000 marka rahapalka, prii korteri, kütte ja osa maad.

1832 aastal valiti Türi köstriks G.M.Niclassen, sündinud 26.nov.1811. 43 aastat ametit pidanud, varises ta 4.apr. 1875 manalasse. Viimasel ametiaastal, mil haigus teda tihti voodisse tõrjus, oli asetäitjaks kihelkonna kooliõpetaja Mihkel Koik, kes 1875 aastast iseseisvaks köstriks määrati. Töötades ka kooliõpetajana, pidas Koik 11 aastat köstri ametit. Tema surma järel valiti köstriks Mart Weimer. Viimane on Vahastust pärit. Ta teenis varem Tännasilmas kooliõpetajana, kust ta asus Türi. Köstri ametis olles võttis ta hoolega osa vennaste koguduse tegevusest. Kogudusega vastollu sattunud, astus ta tegevusest, mille järel ametisse seati Johannes Rudolph Veeber, Taevaminemise pühal, 21.mail 1925 aastal. Veeber sündis 16.okt.1900 Läänemaal Vigala kihelkonnas. Lõpetanud 2 klassilise ministeeriumi kooli, astus ta postiteenijaks, et haiglas üle isale olla perekonna toitmisel abiks. Hiljem sai ta teenistuse Tallinnasse, kus lõpetas Linnakooli kursuse. Vahepeal teenis sõjaväes telegrafistina. Sealt vabamenud, astus Tallinna konservatooriumi. Peale ema surma asus Türi köstrina veebruari kuul 1925.

Türi kihelkonnale kuuluvas Vahastu koguduses on köstrina teeninud Karl Kirschbaum 40 aastat. Tema järel Topmann praeguse (vabakunstniku) helilooja Topmanni isa. Järgmisena Joosep Mürk - praegune Käru köster, siis Kornet, praegu Roosileht.

§ 16. KIRIKUKELLAD JA KELLALOOJA.

Kirikul on olemas kaks kella. Vanem kannab aastaarvu 1769. Ta on 58 cm. kõrge ja 95 cm. läbimõõtu. Kella peal on lugeda: "Diese Glocke gehört an die Turgelische Kirche. Soli Deo Gloria". Fit.H.Kerner - Reval 1769".

Teine kell muretseti 1878 aastal. Ta läbimõõt on 89 cm. kuna kõrgus ulatab 73 cm. Kella raskus on 21,5 puuda. Ta peale on tikk-kirjaga tehtud sõnad: "Au olgu Jumalale kõrges. 1878". See kell läks maksma 440 rubla. Kiriku konvent lubas selleks tarbeks 100 rubla, kuna 340 rubla kohalik õpetaja eesti koguduse liigete käest kogus.

1926 aasta kevadel läks nimetatud kell lõhki ja muutus kõlbmatuks. Tõusis mõte uut kella muretseda, mis aga suuremat kulu nõudis. Kohalik õpetaja hakkas läbirääkimisi pidama meistritega ja jõudis viimaks otsusele, et uue kella asemel, mis 150 - 200 tuhat marka maksma läheks võiks katsuda vana parandada.

Mõte tehti teoks ja kell joodeti autogeeniliselt kinni Võhma meistri poolt. Paranduse eest minev tasu oli 16.000 mk. milline summa saadi vabatahtlistest annetest ja laululehtede summast. Kell omas jälle endise ilusa kõla, hüüdis nii kirikusse ruttajaile kui ka elust lahkujaille.

1696 aasta visitatsiooni protokollis räägitakse ühest Jürri nimelisest mehest, kes muud pole ternud, kui kella lõõnud ja korjamiskotiga ümber käinud. Palvetamisest ja laulmisest pole ta midagi teadnud. Ainult "Meie Jsa" palvet osanud ta suure vaevaga lugeda. Uhtlasi on ta ka kõstri aset täitnud.

Nagu näha, oli sel ajal kirikul ka korjamise kott olemas, millega kellamees jutluse ajal ühe juurest teise juures käis ja nii korjas andeid.

Tasuks oma töö eest sai kellamees 1686 a. protokollile järele ühe vaka rukist ja külimiti teist vilja ning $\frac{1}{2}$ haaki maad kasutada.

1740 aastal räägitakse kirikuteendrist, kes saanud igast talust neli kuni viis toopi teravilja.

1751 a. saab kirikumees iga pühapäeva pealt kiriku poolt veel ühe kopika.

Praegu saab kirikumees 4000 marka kuus.

Kirikumeestest on teada Krusberg, Hans Reinkordt ja tema poeg - praegune ametnik Villem Reinkordt.

Kirikumõisa pargi kohal jõe käärus on sügav haud, mida kellahauaks hüütakse. Selle haua kohta räägib rahvajutt järgmist:

"Sõja ajal, mil kirik lõhutud, vajunud kirikukellad sinna sügavasse kohta. Mehed tahtnud hiljem seda hukkunud varandust peasta, kuid pole kuidagi suutnud suurt raskust välja tirida. Seal õpetanud tark, et juhusel mil kelladele villane lõng külge seotakse ja härjad ette rakendatakse, võida nad kätte saada. Toimingu juures ei tohtida aga keegi rääkida. Mehed katsunud õnne. Töö läinud alguses hästi. Kellad tõusnud juba veepinnale, kui üks mees häälmeelel hüüdnud: "Juba tulevad". Kohe katkenud lõng ja kellad vajunud tagasi sügavusse, kust neid keegi enam kätte ei saa."

(J.Jung'i "Muinasaja teadus" ja suusõnalisi andmeid.)

§ 17. KIRIKLIKKUDEST TALITUSTEST,

Jumalateenistusi peeti ja peetakse saksa- ja eesti-keelseid. Praegusel ajal on saksakeelseid veel suurtel pühadel ja tähtpäevil, kuna harilikel pühapäevil osavõtjaid ei leidunud. Eesti kogudusele seletati pärast jumalateenistust katekismust, seda aastas mitmel korral läbi võttes. Teatud päevil eksamineeriti noori ja vanu nende teadmises. Ka kodus katsumised olid harilikud nähtused. Jga aasta ei saanud õpetaja halva tee tõttu kohalisi visitatsioonid pidada, kuid haigete juures käimise korral visiteeris ta ümberkaudset küla.

Jga kiriku visitatsiooni ajal eksamineeriti ka koguduse liikmeid ja esitati neile vastavaid küsimusi. Jumalateenistus algas kell 9 hommikul. Osavõtjaid ilmus tee ja ilma järele. Mõnelgi korral kaebas õpetaja, et vanemad omi lapsi kaasa ei võta. ^{1890a kiriku} Visitatsiooni ajal leiti, et kogudus Jumalasõnast aru saab ja jäädi arvamisele, et "seeme on hea - kui põld aga kõlbab".

1715 aasta visitatsiooni ajal pahandasid ülemad, et koguduses jumalateenistuse ajal korda ei ole, sest paljud tulevad hiljem ja lähevad varem. Opetaja kaebas, et Jenguti külas on mõlder Jaak, kes 8 aastat pole armulaual käinud. Samuti on Rioveres üks mees, kes pühast armulauast mõni aeg tagasi hoiab. Mõlemaid otsustati ette kutsuda ja üle kuulata.

Samal aastal kurtis õpetaja, et koguduse liikmed omi lapsi õigel ajal ristimisele ei too, vaid seda talitust seitsmenda päevani pikendavad. Seaduse järele ristiti lapsi 3. või 4. päeval.

Töölised pidid laupäeval varem vabaks saama, kuid selle eest esmaspäeval ennem tööle ilmuma. Kõik saksad pole seda seadust täitnud, vaid töölisi hilja õhtuni ametis hoidnud. Teised vabastasid töölisi laupäeva õhtul küll varem, kuid saatsid nad selle eest juba pühapäeva õhtul tööle. Neile sakstele tehti 1751 a. noomitusi.

Peale pühapäeva peeti jumalateenistusi paastu ajal igal neljapäeval, kuhu mehi ja naisi kokku tuli.

1727 a. visitatsioonil ajal manitseti kogudust, et vanemad omi lapsi igal kevadel ja sügisel leeri saadaks. Leeri peeti kaks korda aastas, 2, 3, 4 - 5 nädalat, kus lapse hinge arendati, Vanemad kaebasid, et leeriajal lapsi liig kaua töölt ära hoitakse, kuid et see kõik hinge kasuks läks, pidid nad leeriajaga leppima. 1740 a. ei võetud kirjaoskamatuid leeri ega tehtud nende juures teisi kiriklisi talitusi. Kõik pidid lugema õppima. Haigeid käis õpetaja igal ajal vaatamas, kui sellest ette teatati. Ta ei puudunud millaski kogudusest. Ainult siis kui ta linna sinodile sõitis, ristis kõster lapsi. Hädaristimisi tuli arva ette. Ainult 1740 aastal suri üks laps kirikusse enne ristimist. Kaugemates kihelkonna nurkades nagu Vahastus, kust üle 25 versta Türile, ristis lapsi kooliõpetaja. Ka surnutega oli seal häda. Nagu 1751 aasta visitatsioonil protokollis näha, matsid paljud oma surnu kalmusse, sest läbipääsematu tee tõttu ei saanud teda kiriku tuua.

Armulaual käiate arv oli õieti suur. 1848 aastal käisid 7137 inimest, kuna 1879 aastani see arv 9449 peale suurenes. 1855 aastal käis Suurel Reedel 828 inimest armulaual, missuguse suure töö tõttu õpetaja pärast haigeiks jäi ja mitu nädalat voodis lebas. Terveks saanud, hakkas ta valdade viisi

armulauale võtma, nii et iga vald 4 - 5 korda võis järjekorras olla.

Et kirikuõpetuse kõrval ka haridus rohkem edeneks, seati koduõpetused sisse, kus siis lapsi lugema õpetati. Mil viisil seda korraldati ei ole teada. Kiriku kroonika esimesest aastaaruandest on näha ainult seda, et sarnases koolis on 1833 aastal 242 last õppinud. Opetust anti sügisel ja kevadel. 1834 aastal oli sarnaste õpilaste arv 473.

Enne kui pruutpaari loetati, eksamineeriti kas nad lugeda oskavad. Vastasel korral pidid pulmad ära jääma ja osalised lugema õppima.

Kosjaminees oli peigmehele saatjaks isamees ja käemees. Pruudi kodus oli enne sellest juba teateid, mille tõttu mõrsja ära peideti ja isamehel välja lasti otsida. Pruudi leidmise järel tulid elavad vaielused isiku ja kaasavara üle. Laupäeva õhtul sõideti siis kiriku juure loetama. Pulmapäeval olid peiupoiss ja pruudisõitja, kes asjaosalisi kiriku juure sõidutasid. Pärast laulatust püüdis noorpaar ära jooksta, mille järel peiupoissid valvasid. Kodu jõudes tuli pruudi hobusel kohe look ära tõmmata. Looga tõmbaja sai kindad. Pärast pandi noorikule tanu pähe ja hakati siis põlle lappima.

(J. Roosman'i seletuse järel.)

=====0=====

§ 18. KOOLIDEST.

10.märtsil 1691 aastal on krahvi härra käsu andnud ühe koolimaja ehitamiseks, kuid 1696 a. oli see koolimaja alles ehitamata ja õpetaja palus, et kiriku juure saaks ehitatud kool, kus noortsugu võiks õpetada kristlikus vaimus ja tões.

1715 aastal kurdab õpetaja uuesti, et kiriku juures kunagi pole olnud kooli. Selle järele lubas kapten Gotthard Wilhelm von Essen anda Lokuta mõisas köstrile ühe toa, kus ta lapsi võiks õpetada. Et see ruum aga halb ja kirikust kaugel oli, siis lubas von Essen oma metsast niipalju ehitusmaterjali, kui palju seda koolimaja ehituseks tarvis oli. Ka koolmeistrile lubas ta 4 riigitaalrit igaaastaseks palgaks anda niikaus, kuni ta Lokuta mõisa poolt kiriku eestseisja on. Samal aastal visitatsiooni ajal tehti kogudusele selgeks kooli kasu ja paluti selleks otstarbeks ka nende poolt summe.

Järgmisel Mardipäeval pidid nad lapsed köstri juure kooli viima, kuna raamatud kiriku sissetulekust osteti. Et ruumipuudusest üle saada, taheti koolimaja ehitust ette võtta, kuid selleks puudus vastav maaala. Otsustati kindralkuberneri kaudu Alliku mõisast maad nõutada.

1727 a. oli kiriku visitatsioon, kus ka kogudust eksamineeriti. Vanade hulgas leiti vähe neid, kes ristiusu õpetusest teadsid, kuna mõned nooremad rahuldavaid tagajärgi andsid. Mõlemast soost noorsugu, umbes 150 isikut, eksamineeriti assessor thor Helle poolt, kus tagajärjed väga kurvad olid. Ainult 17 poissi ja 5 tüdrukut oskasid lugeda,

kuna teised vastasid vaikimisega.

Ehk küll maanõunik von Essen kooliga alguse tegi, ei olnud sel ajal asjaolu veel kuigi häa. Koguduse liikmetest hoidsid mitmed oma lapsi koolist kõrvale, sest neil ei olnud selleks võimalust. Kogudusele sai tõsiselt südamele pandud, et nad lapsi kooli saadaksid, kuna köstrile etteheiteid tehti, et 150 lapsest ainult 22 lugeda oskavad. Ka kogudusele tehti manitsus, et nad lapsi kooli saadaksid ja kristlikus vaimus kasvataksid, muidu langevad nad Jumala karistuse alla.

Kirikus ja koolis võeti uus eestikeelne käsiraamat tarvitusele, mida mõned vanemad aga raskeks pidasid, sest seal on uusi laule, kuna nad vanadega harjunud. Köster luges uued laulid ette ja noomis rahvast, et nad lapsi vana lauludega kinni ei peaks. Siin on küll tegemist vististe Stahl'i käsiraamatuga.

1740 a. said talupoja soost noored õpetust kiriku juures köstri käest. Opetaja käis ise Rõa mõisas, kuna Väätsa ja Piometsa talupoegadel koolmeistrid olid. Saksa noori juhatas õpetaja kristlikus vaimus.

1859 a. aruande järele ei olnud veel kirikul kooli. Kodune kasvatus oli rahuldav. Opilastest oli 4/7 poisse ja 3/7 tüdrukuid.

Alles Dr. Woldemar Schultzi nimetamisega Eestimaa kindral-superintendendiks, hakkas hariduslik olukord hoogsalt paranema. Ta kutsus mõisnikke, kirikuõpetajaid ja rahvast rahvakooli kasuks tööle ja see kutse leidis vastukaja. Sellest ajast tekkisid Türi kihelkonnas töötavad algkoolid.

Agarateks eestvedajateks ja algatajateks olid selle-

aegne Alliku mõisa omanik Baranoff ja kirikuõpetaja Grohmann, kes 1865 aastal rea koole asutasid. Nii tekkisid Taiksi, Tännasilma, Piometsa, Enari, Väätsa ja Jändja koolid, kuna Vahastu, Lokuta ja Retla omad mõni aasta hiljem avati.

1866 aastal oli kihelkonnas 16 kooli. 1876 aastal asutas Baranoff kiriku lähedale tütarlaste kihelkonna kooli 23 õpilasega, mille ülesandeks oli eeskujulikke perenaisi kasvatada. Kooli ülevalpidamine - 400 rubla aastas - oli täieliselt Baranoffi kanda. 200 rubla pani ta kooli nimel panku tingimisel, et protsendiraha ühe kehvema õpilase toetuseks saab.

Nähtavasti oli Baranoff, kes ka maakonnakoolide revisent, vabameelne mees, sest temale alluvates koolides sai sisse viidud Jakobsoni lugemise raamat, kuna teised mõisnikud Jakobsoni nimegi ei sallinud. Ta püüdis koole ka sisuliselt tõsta, korraldades kooliõpetajate koosviibimisi ja proovitunde, millistele läbirääkimised järgnesid.

Koolides töötati hommikust õhtuni, nagu valgus seda lubas. Kunni 1870 aastani oli koolipäevi 3, peale selle aga viis nädalas. Oppeaineks olid peasjalikult usuõpetus, kirikulaul, lugemine, kirjutamine ja arvamine. Ka hariduse levimise peale väljaspool kooli hakati mõtlema ja asutati koguduse raamatukogu, kust pühapäeviti maksuta rahvale ja õpilastele raamatuid lugemiseks anti.

Keiser Aleksander III valitsuse ajal algas venestamise ajajärk. Venekeel asetati rahvakooli õppekavasse, esialgu küll ainult kolmandasse klassi, pärastpoole tehti ta aga sunduslikuks kõigis klassides. Seda Vene mõju ümberrahvustamise sihiga seati vastukaaluks Saksa- ja ev.Lutheri usu

kiriku mõjule. Umbes sedasama võiks ka mõisa ja kirikukoolide kohta ütelda, ainult selle vahega, et viimaseid peaaesjalikult Vene ja Greeka õigeusu mõju halvamiseks püüti arendada. See kultuuriline võitlus nimetatud kahe voolu vahel oli meile ainult kasuks, sest võistluse otstarbel avati tihe algkoolide võrk, mis võimaldas laiematel rahvakihtidel algharidust omandada ja pärast lugemise teel oma silmaringi laiendada.

Rahva keskel võrsunud kooliõpetajad asusid agaralt söötijäänud rahva hariduspõllul tööle, et seda viljakaks teha. Nende auks peab küll ütleva, et nad oma põldu tundsid ja teadsid kuhu ja kuidas külveda, ilma et võõrad mõjud neid oleksid suutnud eksitada. Et praegune rahvapõlv nii suuri edusamme on teinud, tuleb osalt ka selleaegsete rahvakooli-õpetajate teenuseks lugeda.

1913 aastal pühitseti Türil pidulikult kroonu algkooli avamist, kus rahvakoolide inspektor omas kõnes avalikult ütles, et eestlased, kes vene keelt ei mõista, ainult mustatöölisteks kõlbavad. Veel selgemat keelt räägib järgmine tema lause: "Kuhu loodavad jõuda eestlased oma isamaa-armastusega ja vabariigiga? Mina ütlen, kui Balti mere ääre asetada elama kümne versta laiuselt kassakaid, siis 20-ne a. pärast siin eesti keelt enam ei kuule".

Sellest ajast on üle 10 aasta möödunud, kuid nagu saatuse pilkeks läks ettekuulutus "prohveti" enese kohta täide, sest revolutsioon pühkis ta ühes oma kaaslastega maalt välja.

Nüüd asusid etteotsa Eesti mehed ja korraldasid koole vastavalt rahva huvidele. 1917 a. oktoobri kuul kõrvaldasid enamlased vene sõjaväe pussitikkude abil Eesti valitsuse ja seadsid nõukogude võimu sisse, kuid kooli alal ei suutnud nad

midagi uut luua, peale usuõpetuse ja koolipalve keelu, mis 9.veebr.1918 a. välja anti. Maakonna koolivalitsuse etteotsa sattusid mehed, kes kooli asjus täiesti võhikud olid.

Jseloomustavaks on juhus, kui kohalikus algkoolis kardetav külgehakkav haigus õpilaste keskel levines. Kui koolijuhataja maakonna tervishoiu juhatajalt (endine kantselei kirjutaja, kes oli ka ühtlasi haridusosakonna juhatajaks), taudi vastu võitlemiseks abi läks otsima, siis vastati temale lihtsalt, et krediidi puudusel abi võimata anda. Paari nädala pärast tuli koolijuhatajale "venekeelne" kiri, kus teatati, et nimetatud koolis külgehakkav haigus on laialilagunenud ja selle tõttu õppetöö mõneks ajaks tuleb katkestada. Selle aja jooksul oli koolijuhatus omal algatusel ja omal kulul taudi hädaohu kõrvaldanud. Kooli alustas juba uuesti tööd.

Enamlaste valitsuse järgneval Saksa okkupatsiooni ajal 1.juunil 1918 a. loodi järgneva õppeaasta tarvis uued korraldused. Kihelkonna koolivalitsus seati uuesti sisse, kus peategelasteks olid vaimulikud ja mõisnikud. Venekeele asemele tuli saksa keel samasuguse tundide arvuga nädalas. Endine Türi kihelkonna kool muudeti saksa õppekeelega keskkooliks ja algkooli varandused, mis olid Vene inspektori nõudmistest hoolimata Venemaale evakueerimata, taheti saksa koolile ülevõtta, kui endise Vene kroonu algkooli varandus. Kohalikkude tegelaste agaral vastuseisemisel ei läinud see küll korda ja algkool jäi edasi töötama, kuid selle õpetajaile ei makstud palka kogu okkupatsiooni aja kestel, ega antud mingit toetust kooli ülevalpidamiseks, sest kõik õpetajad keeldusid lepingule allakirjutamisest, kus nõuti Saksa riigi huvide kaitsmist koolis ja väljaspool kooli.

10.novembril 1918 lehviti Türi koolimaja katusel uuesti Eesti lipp, millest lahkujad saksa sõjaväe osad, silmi maha lüües mõõda marssisid. Sellest peale hakkas rahvas soojalt kooli ja hariduse asja toetama. Opilaste arv kasvas aastaaastalt, nii et senised kooliruumid neid enam ei jõudnud vastuvõtta. Kerkis päevakorraks uutele ajandustele vasta-va koolimaja ehitamise tarvidus. Vaatamata selle peale, et alevil mingisuguseid varandusi ei olnud, asuti umbes 18 miljonilise maja ehitamisele. 22.juulil 1923 a. oli hoone pidulik nurgakivi pane- nek ja 7.sept.

1924 uue maja õnnistus.

Kool võis nüüd tööd jätkata eeskujulikkudes ruumides.

Koolis on praegu üle 300 õpilse.

Koolijuhatajaks on 11 aastat Mihkel Rõuk.

Ka keskhariduse omandamise võimaluste eest on Türi kihelkonnas hoolt kantud. Pärast Saksa keskkooli tegevuse lõpetamist asutati maakonnaavalitsuse kulul 1919 a. algul Türi progümnaasium. Kui maakonnaavalitsus kooli ülevalpidamise kuludest loobus, võttis Türi alev kooli oma hoolde ja arendas seda nii kaugemale, et see 1924 aastal Vabariigi Valitsuse poolt aiamajandus-gümnaasiumina avalikkude keskkoolide võrku üles

Türi uus koolimaja.

võeti. Sel ajal, kui koolist usuõpetus puudus, pidas õpetaja proua lahkelt pühapäeva lastekooli, millises 200 õpilase ümber osa võtsid. Koolitöö lõpul oli lastele korraldat Jõulupuu.

=====O=====

§ 19. KOLBLISEST ELUST.

1715 aasta visitatsioonil ajal manitseti kogudust, et keegi jumalateenistuse ajal ei läheks kõrtsi jooma. Kiriku vastas on kõrts, mis ehitatud 18.a.s. esimesel poolel. Ei tohtinud küll viina müüa kiriku ajal, aga kirikus leidus siiski isikuid nokastanud olekus. 1740 kurtis õpetaja, et kõrtsides, nimelt Alliku kõrtsis, enne jutlust müüakse õlut. Isegi jutluse ajal on inimestel olnud võimalus juua. Visitaatorilt tehti vali noomitus kogudusele ja kõrtsimehele.

Noorsugu käis koos kiriku juures, kus neid katekismuses õpetati. Peaaegu igas talus oli katekismus ja käsiraamat, uus Testament aga vähestel. Inimesed lugesid ja palusid, nagu kirik neile õpetas. Opetaja käis külades juhatamas ja õpetamas, kuidas kodus palvetada ja jumalasõna lugeda.

Et koguduses sõimamist ja vandumist ette oleks tulnud, ei tea õpetaja. Juhtus küll valevandumisi - mida aga patuks peeti. Koguduses oli 2 sakramendi salgajat, keda kirikumõisa manitsusele kutsuti. Uks laps oli vanemate vastu sõnakuulmata, kellele edaspidi trahvi määrati.

Kord aastas loeti kogudusele kõik tähtsamad käsud ette, et igamees teaks, mida patuteoks peetakse. /Opetaja käis majast majja ja visiteeris elanikke. Mitmes mõisas ja talus peeti õhtu- ja hommiku-palveid, milleks isegi laulja ametisse seatud. (1772) Sarnast nähtust seati eeskujuks kõigile.

1751 a. on andmeid, et kirikus kaks korda aastas ette loeti seadusi lapsetapmisest. Talupoegile anti teada, et keegi oma korteris ei tohi varjata kurjategijaid. Ei tohi ka

keegi riisuda merehädas olevaid laevu.

1816 oli teada kolm abielupaari, kes lahutust soovisid. Need olid: 1) Wirro Jaan, Piometsast, 2) Tännasilma-Sauna Jaan Allikult ja 3) Retseppa Jaan Allikult.

Tundes seltskondliku ühenduse tarvidust, hakkasid inimesed koos käima, kus joomise ja ulakuse asemele seati laul. Juba I. Besti laulupidust 1869 Tartus võttis Türi laulukoor osa ja sammus pidulikus rongikäigus 12^{mal} kohal. Vanemate inimeste jutu järele on laulukoori algatus ammu enne I. Laulupidu aset leidnud. Et inimestele midagi uut pakkuda, neid halbadest elukommetest eemaldada ja vaimliselt arendada, kutsus preili Grohmann lauljaid kirikuõpetaja majja ja hakkas neid seal ise juhatama. Hiljem kujunes sellest kindel koor köster Koik'i juhatusel, milles oli 18 meeslauljat. Alliku mõisa omanik v. Baranoff - vabameelne mees ergutas ja toetas lastelaulu, mis sageli kõlas kuulajate kõrva. Lapsed tulid rõõmuga kokku, neid oli isegi 300 ümber ja säravi silmi tõid laste õnnest õhetavad paled kuuldavale iluhelised. Pärast I. laulupidu töötas edasi meeskoor köster Koik'i juhatusel. Hiljem hakkas laulukoori juhatama kooliõpetaja Vaarmann Lokutalt. Keiser Aleksander III kroonimise pühaks olid juba igalpool valdades tegutsemas koorid. Eriliselt leidis laul ja muusika palju ergutust Aleksandri kooli komitee algatusel, kus kooliõpetajad paaris ümber käisid, üks vaimulikku, teine ilmalikku kõnet pidades, et raha korjata kooli heaks. Seda peetakse Türi ärkamise ajaks. Olles vabas rahvariigis, uutes oludes, tahavad türilased areneda ja jõuda valguse poole. Et üksteisest arusaada, peeti 28. juunil 1925 a. Türi I. Muusikapäev, mis kaasa aitas edenemisele kõlbluse poole.

§ 20. EBAUSUST.

Ka ebausud ja nõiduskombeid võib leida Türi kihelkonna ajaloo ajaloost. Iseäranis kaua on püsinud siin mitmesugused ohverdamise viisid. Nii on teateid isegi 19. aastasaja lõpul valitsevast kombest, et juhtumisel, kui nädala või paari pärast mingisuguse loomatapmise järele keegi talus suri, siis tapeti jälle loom, enamasti lammast, vaatamata, et liha küllalt oli. Küsimuse peale, miks seda tehakse, vastati, et see viisiks on surma puhul ikka looma tappa.

Nagu M.J. Eisen "Esivanemate ohverdamisest" näha (lhk. 32) on siin põhjamaa eeskujul jõulu ajal sigu, nimelt lepikus orikaid ohverdatud, millisest viisist kints ja vorsiid meie päevani alal hoidunud.

Et vaesemad inimesed tõsiselt orikat ei suutnud ohverdada, pidid nad leivast tehtud sümbolise orikaga leppima. Seda kommet on veel mitmel pool Eestis leida, kuid Järva maakonnas, iseäranis Türi ümbrusest leiduvate andmete järele, on sellel jõuluorikal varemini iseäraline pikem ettevalmistus olnud. Juba viljalõikamise ajal on selle tööga algust tehtud. Peremees lõikas esimesena. Ta võttis mütsi peast, lõikas kolm peotäit vilja, sidus vihkku, luges palve peale ja andis siis luba teistele tööle hakata. Esimese reha ajal pekseti see vihk kõige esiteks ja seoti õled kokku. Vilja viis peremees veskile, jahvatas jahuks ja laskis perenaisel sellest 3 - 4 naelase ülespidi kergitatud otsadega leiva "jõuluorika" valmistada. See jõuluorikas seisis tervel pühadeajal laual. Vanaaasta õhtul riputas peremees jõuluorika peale nii mitu

soolatera, kui mitu looma temal oli. Jäid soolaterad sulamata, ei olnud uuel aastal loomaõnnetust karta. Sulas aga mõni soolatera ära, siis oodati selle tera all mõeldud loomale õnnetust.

Et aga loomatoit ei lõpeks ja loomad õnnistatud oleksid, selleks võttis peremees esimesest rehest 3 kuhu õlgi ja asetab õnnistusvihust saadud kõrred nende vahele toa lakka. Loomade lautapaneku ajal anti sellest kogust igale loomale nagu õnnistuse rohtu.

Sageli on ka lindusid ohverdatud, kõige rohkem kuke- ja hanesid. Kevadel Uku pidupäeval tappis peremees kana, käis siis sellega kolm korda ümber põllu ja tilgutab igale põllupeenrale kana verd ohvriks, et vili hästi kasvaks.

Samuti räägib M.J.Eisen oma töös (lhk.70) sellest, kuidas Türi Tõnni-vakka valmistatud. Selleks, et võimsamat Tõnni valmistada, varastatud räbalaid ja viidud nad 3 neljapäeval ristteele ning tilgutatud neile pahema käe nimetissõrmest 3 tilka verd peale. Selle järele lendab Tõnn punase kuulina ja kannab omanikule varandust kokku. Teda võib näha ainult kõrbe sõrmuse läbi. Teda peetakse osalt ka varanduse hoidjaks.

Türi kihelkonnast võib veel mitmeid ohvri- ja hiiekohti leida. Alliku vallas Retla külas on kolm Hiie nimelist talu, millistes vanasti püha hiis ühes ohvrikohaga asunud. Selle koha üle räägib küll teine jutt, et pärast Põhja sõda Retlasse enam ühtegi inimest pole elama jäänud. Siis on Hiisaarelt üks Hiie Mikk siia elama tulnud ja ühes ka nime toonud. Miku järeltulijad olnud Aadu, Jüri ja Hans, viimane neist praegune peremees. Hiie talusid peetavat Retla külas

kõige jõukamateks, mis ometi sellest arvatakse tulevat, et need vanad hiie ja ohverdamisekohad olnud.

Teine püha hiis olnud Laupa vallas Karja külas Männa talu heinamaa sees. Sealt heinamaast läbijooksva jõe peal on üks sild, mida ka hiiesillaks kutsutakse.

Vahastus on olemas Tarnasmäed, milliseid endisteks Taara austamise ja teenistuskohadeks peetakse. Taarast on vist aegamööda Tarnas saanud, mille järele koha nimetus.

Samuti asub Säreveere mõisa põllu peal üks suur kivi, mida ka hiiekiviks kutsutakse. Seda kivi ümbritseb kõrge, pikerik mäekink - hiiemägi. Kivi ümbrus on küll põlluks muudetud, kuid vanad inimesed mäletavat, et kord hiiekingul suured pärnad ja tammed on kasvanud. Seda kivi tahtnud kord venelased ära lõhkuda, aga mõisaherra ei olevat luba andnud selleks.

Lokuta Kõltsi karjamõisa põllu sees on üks arvatav hiiemägi, kus sõja ajal rahvas vaenlaste eest varjul olnud.

Ka ühest Ukometsast räägitakse Türil, kuid kohta ei tea.

Vanast ajast on edasi kantud mitmesugused ebausukombed ka hilisemasse aega. 1715 a. visitatsiooniprotokolli list on näha õpetaja kaebus, et mõned inimesed neljapäeviti ebausust pärast tööd ei taha teha. Samuti kaebab õpetaja 1740 aastal, et keegi oma surnuid ei taha kabelisse matta. Ebausust on teada nõidumisi, millised isikud aga õpetaja ees peavad aruandma oma tegevusest.

§ 22. ÕPETAJA KURRIKOFFI RASKUSTEST.

Esimene eesti soost õpetaja kogu Tallinnamaal oli Andreas Kurrikoff. Et tema vanemad mulgi talutaadid, langes Kurrikoff mõisnikkude viha alla. Ainukene kaitsja oli vabameelne Alliku mõisa omanik Baranoff, kes aga õnnetuseks sel ajal asetati mullasängi.

Ise omast elust kirjutas Kurrikoff 1881 a. kiriku kroonikas: "Sel aastal pidi kohalik õpetaja eriti rasket risti kandma, sest saksa koguduse liikmed algasid tagakiusu kaebuste ja laimuga, milliseid nad ei saanud põhjendada ega tõendada. Veel rohkem nad püüdsid eksitada eesti kogudust ja takistada õpetaja tööd. Juba varem olid nad seda teinud, aga mitte nii avalikult. Kahjuks ei takistanud vaimulik ülemus sarnast teguviisi, vaid andis julgust edaspidiseks toimimiseks. Nad leidsid kaaslasi üksikutelt vennaste koguduse ettelugejatelt, kes niisama tegid kahju õpetajale. Et õpetaja nende toetaja ei olnud, nende teguviisi ei hinnanud, siis otsisid nad võimalust, et kättemaksta õpetajale ta vaimuarendava

töö eest.

Kindral-superintendent Schultz, kes vennaste koguduse vaenlane, keeldus abiandmisest õpetajale, et sellega halvata eesti soost õpetaja au. Seega tahtis ta ajakõrgusele tõsta saksa õpetajate lugupidamist, kes kannatanud eesti rahvusliku ajakirjanduse tõttu.

29. augustil oli kiriku visitatsioon, mis andis õpetaja suhtes häid resultate. Kirikueestseisja Georg Traubenberg esines 2 kaebusega ja nimetas tunnistajaks 2 eesti koguduse liiget, kes aga õpetajat ei süüdistanud mitte milleski. Vaatamata sellest, läks asi kohtusse, kus Traubenberg üles kihutas talupoegi. Kaebusi oli järgmisi:

- 1) Kurrikoff laskis lahti teenija, kes tema eelkäijat 30 a. teeninud.
- 2) Koolimajas nõudis Kurrikoff kooliõpetajate käest sulge ja tinti, et üles märkida armulauale tulejaid.
- 3) Pühapäeval andis õpetaja laulunumbrid kirikumehle, mitte köstri kätte.
- 4) Vahastus ei käinud Kurrikoff millaski enne jumalateenistust koolimajas, vaid läks kohe kiriku. j.n.e.

Vaatamata, et need kaebused naeruväärsed ja põhjendamatud, määras konsistorium õpetaja Kurrikoffile valju noomituse.

1888 a. oli mitmesuguseid vahejuhtumisi köster Koik'iga, keda mõisnikud üles kihutasid õpetaja vastu. Et asi pikali ei veniks, toon ühe näite: 6. nov. jumalateenistusel jäi äkitselt seisma orelimäng "Au kiituse" laulmisel. Õpetaja saatis võõrmündri vaatama, kes teatas, et orel ei tööta. Pealaulu ajal läks õpetaja ise köstri juure, kes oreli ees

istus ja sõrmedega mängis. Tuuletallaja töötas, kuid orelist ei kõlanud ühtki heli. Selgus, et köster lahtitõmbamata jätnud tuule läbilaske pulga. Viimase avamisel töötas orel korralikult.

Edaspidi koostsid mitmel korral vaikse palve ajal oreli piuksumised, missugused sihilikult tehtud õpetaja segamiseks.

Et asjaolu lahendada, kutsus õpetaja orelimeistri ja laskis pilli läbivaadata. Viimane tõendas, et orel korralikult töötab, kuid mängija ise vigurdab. Oletades, et köster seda tahtega teinud, tegi Kurrikoff ettepaneku, teda ametist vabastada. Sellega ei olnud nõus kiriku eestseisus, kes motiveeris, et omalajal kui nad lahti tahtsid lasta kirikuteenrit, siis õpetaja sellega ei olevat leppinud. Ka muidu omas olekus olevat õpetaja häbemata, et teda keegi ei saavat usaldada.

Peale selle imestas õpetaja Kurrikoff, et konsistoorium kaebuste juures, milliseid ise närusteks ja tühisteks pidas, temale noomituse tegi, kuna köstri suhtes toimiti teisiti. Ta imestas, et kiriku eestseisuses sarnaseid isikuid, kes ei vabasta ametist inimest, kellel paheid ja isegi sekeldusi naesterahvaga. Ta arvas, et köster sihilikult töötas vastasena kahel põhjusel: 1) Tal polnud südametunnistus puhas, 2) Ta oli üleskihutatud teiste elementide poolt, kes häameelega oleksid näinud usumäratsemist Türil.

Huvitav on jälgida, et kõik kirjad konsistooriumist Kurrikoffile lõpevad sõnadega: "Jumala kaitse alla anname Teid".

Endine Türi kirikumees M.Kruusberg avas kiriku maa peal olevas majas poe õpetaja lubaga. Selles nähti suurt kuritegu, sest õpetaja andis luba kiriku eestseisuselt küsimata. Asi käis mitu kohtu instantsi läbi, kus otsusi kuulutati küll

konvendi, küll õpetaja kasuks. Mitmekordsete edasikaebuste peale leiti, et õpetajal on omanduse õigus kirikumaa üle, on ka õigus poe luba andmiseks.

1890 a. jaanuaris palus õpetaja Kurrikoff kiriku eestseisjaid kirikumõisa allakirjutama "õpetajate - leskede ja vaestelaste" kassa aruandele. Palve jäi tähelepanemata. 6. jaanuaril kirjutas õpetaja Alliku mõisa omaniku parun Engelhardtile, kes esimeseks kirikueestseisjaks oli: "Et teine tegelik eestseisja oma allkirja ei anna ja Teie samuti tõrgute, siis saadan aruande ära allkirjata. Teie mõlemad olete ametisse valitud, kuid ei taha täita oma ülesandeid üheski asjas. Tähendab, minul polegi kiriku eestseisust. (Minul pole parun Taubega mõni kauplemise asi.) Teie imestate, et ettepaneku (allakirjutamiseks) saatsin, ja hoiate teda terve päeva oma käes, et selle imestuseni jõuda. Mida tahate ütelda selle naeruväärt mõttetu lausega? - palju kulutasite aega, et jõuda arusaamiseni? Teie kirja saadan Teile tagasi, kui vastuvõtmatu. (als unqualifizierbar)

Teine kiri 7. jaanuaril samale parun Engelhardtile kõlab järgmiselt: 1. "Et ma mõlemaid kiriku eestseisjaid palunud olen kassat läbivaadata ja aruandele allakirjutada, olgugi, et eelmistel aegadel konsistooriumi saadetavale aruandele allakirjutati ilma kassat läbi vaatamata. Tõrgute Teie seda tegemast, siis peate ootama, et sarnase imestamist äratava teguviisi järele kaeban Teie peale".

2) "Kuidas õp.-leskede ja vaestelaste kassa üle valitsetakse, selle kohta on olemas paragrahvid. Kui aga kirikueestseisjad saksad seda soovivad, siis võivad nad seda ja kirikumõisast ära tuua, kuid on juba rohkem kui viisakuseta

kuid ma ei taha Teile sarnaneda ja ei soovi tüli
et ma nad ise Laupale peaksin toimetama. Ma ei ole Teie
käskjalg"

3) "Teie kirja saatsin tagasi, sest niisuguseid ma
vastu ei võta. Oigusega arvustasin Teie kirja mitte toorelt,
vaid tabavalt".

4) "Palusin kirikueestseisust kassat läbivaadata ja
aruandele allakirjutada, kordan veel palvet ja ootan aruande
ärasaatmisega kesknädalani.

Pean tunnistama, et isikutelt, keda eestseisusesse
valitud, uskumatuid asju pean kannatama. Teie keeldute väik-
semaid ülesandeid täitmast. Olete viisakuseta, vastutulematu -
ja täna mitte esimest korda - vaid tervel ametiajal (von ganz
unqualifizierbarem Benehmen). Teie provotseerite tülisid,
haavate mind, veeretate minu ametitalitustele tõkkeid, mis-
suguseid närususi (Impertinenzien) pean kannatama. Võin
100 korda Teie peale kaebusi tõsta. Selle juures räägite
veel Teie, et tahate kaebada. Kas on tööpoolest tarvidus, et
just kiriku eestseisjad õpetajale ristiks on ja ametipidamist
raskendavad?!

Jumal aidaku minul seda kõike kannatada."

Kirjas ei leidu ühtegi austamise sõna ülemusele. Tuleb vaid
imestada, kui vabalt ja julgelt toimis mõisnikkudega õpetaja
Kurrikoff.

Õpetaja kutsus kord mõisnikkude poolt valitud
võõrmündri Johann Vinberg'i kantseleisse ja noomis teda ki-
rikus naermise eest. Seda vahejuhtumist kasutasid viimase
poolehoidjad ja esitasid kaebekirja, et õpetaja saaks vastu-
tusele võetud ilmaaegse noomimise eest. Praost kuulab üle
mõlemad pooled. Mõisnikkud andsid hääled Vinbergi poole, et

ta kui aus inimene sarnast karistust ei olevat teeninud -
õpetaja sai märkuse.

Korra saatsid mõisnikkud igast vallast talupoegi konsistoriumi kaebama õp. Kurrikoffi peale. Sinna jõudnud, ei osanud keegi ette tulla mingisuguseid süüdistusi ja häbistunult pöörasid mehed koju.

Piometsas sattunud Kurrikoff tülli kohaliku mõisahärraga. Kooliõpetaja valimise asjus. Kodusõidul olnud parun "pikalauaga" teepeal risti ees, astunud Kurrikoffi sõiduki (kalessi) ja peksnud teda kepiga. Kohtus karistatud mõisa herrat selle eest. Kodu jõudnud - küsinud aidamees: "Kas herrad võitsid ka kohtus?" mille peale parun vastanud: "Katsu sa tee peal teist peksta ja siis kohtus õigust saada." Hiljem saanud Piometsa parun ise talumehelt peksta. (J. Roosmann'i andmetel.)

Neist näidetest selgub küllalt, kui võrd raskeks tehti õpetaja Kurrikoff'i töö. Igast küljest katsuti tungida kallale, katsuti ehitada tõkkeid, et jääks varju Eesti vaim. Ent julgelt võitlustest osa võttes jäi Kurrikoff truuks oma sihile, olla ja surra eestlasena.

=====O=====

§ 22. VAHASTU OLUDEST.

Et Vahastu kaugel Türi kirikust, siis käis õpetaja vahetevahel seal jutlustamas. Selleks ehitati sinna väikene kabel, et jutlustajat ja kuulajaid varjata vihma eest. Kui õpetajat ei olnud, lugesid rahvale kohalikud kirjaoskajad. Ajajooksul ehitati Vahastusse abikirik, kus Türi õpetaja iga 6 nädala järele jumalateenistust pidas.

Vana kabeli ehitas Vahastu mõisa omanik von Beggo. Lugemas käis seal esimesena üks Kooli Madis. Tema järeltuljaks oli Kõhi peremees Jaan Prant ja kolmandaks Vahastu mõisa tisler Karl Eisenberg. 18 aastat ametit pidanud, andis ta selle üle kooliõpetaja Karl Kirschbaum'ile. Kirschbaum pidas vanas kabelis lugemisi 20 aastat. Kui uus kirik valmis sai, valiti ta sinna köstriks, millist ametit pidas veel 20 aastat. Ta kirjutas Vahastu kroonikat, millest siin esitan muutmata ära kirja. "Wahasto wana kabel on ehitatud, arwata 1800 a. ümber, (pole õieti teada kes on lasknud ehitada) Uueste on seda kohendanud Herra von Ruutessel.

Von zur Mühlen ostis Wahasto moisa 1853. Mühlen nägi ära, et siin inimesed üsna arimata alles elavad. Katus lapsi, et need ei mõistnud lugeda. Kohe moistis Herra, et siin esmalt tarwis laste eest hoolt kanda ja neile aritust anda. Mühlina Herra räkis seda mõistliko Herradega, ja sai Soniste wana G.Owürst Essen sovis oma vana teenri poea Karl Karli poeg Kirschbaumi (Essen oli teda Kullama Köstri jures lapse põlwes koolitanud) Seda pani Mühlen Kuda Seminaari, mis 1854 ehitadi, koolmeistriks opima. 1858 sel 25^{mal} Webruaril

lõpetas K.Kirschbaum oma kursuse ja Hakas Wahhastus kooli tööga peale. Esimest kord luges Karl Kirschbaum Wahhasto vanas kabelis 1858 sel 20^{mal} Martsil Jutlust.

Kabeli nime kaudu, näitas se maea kül kõlbmata olewad: ennem heina küün, kui kabel. - Uks pool wilto laud akna al, kus peal sai luetud. Põrand, liiw ja mõned pae kiwi killud, laest tolgentasid üle kõrred läbi, mis wist katuse-tegemisest jäänud.

Koolmeister katsus asja hakata parendama. Maenitses ja palus rahwast, et oma õnnistuse eest paremine hoolt kannaks ja hea eestmärgiga seda ka wälja näitaks. Landrahti metsa Herra Reding kinkis ue laua, Wahhasto moisa aidames Preitohwi ema, Laud linad. Tradist kroon lühtrid treis Vanakupja pere-mees Mihkel Weimer 2 lühtert treis Maidle Periperemees Jüri Triw laua peale. Jõulu esimesel pühal sai Jumalatenistus homiko kel 8 tulega Kullama Kiriko tenistuse järele petud; koolmeister armastas oma kihelkonna seatust, ni sama ka moisa saksad, nad olid ka Kullama kihelkonna inimesed.

Mühlina Herra ema ja õde olid ka Wahhastus, ja olid keikis ettewõtmises, mis koolmeister neile ette pani, wäga suureks abiks.

Kirschbaum kaebas seda puutust sakstele, et se wäga waene lugu on siin keigist kirikutest kaugel õogel wiisil ja kristlikul kombel Jumalat teenida; on kellekil laps ristida, ehk surnu mata, peab 27 - 28 wersta Türiile wiima, kodo ei tohi ristida muidu, kui laps aige on, ei kannata kiriko wiia.

Keegi ei julge pika teega last kiriko ristimisele wia, pealegi sügise lühikese päewa ja sandi teega. Nisamma on lugu surnu matmisega, se peab tarmini peal saama Türiile wiitud.

Sügise Mardi päewa aeges, öse pimetas sandi teega, la-
gunes pusärk ära. (Rahva jutu järele on surnu pusärgist wälja
põrunud ja ära kadunud, mis teised jälle on leidnud) Metsast
tulega wädid otsitud ja kini keeratud.

Nisugused asjad sai Kirschbaum ise näha ja kaebas
seda Mühlna sakstele, saksad andsid luba raha korjata, et
wõiks paremat ja kõlblikumad Jumala tenistuse maja ehitada.

1864 a. leikuse pühal pani koolm. Kirschbaum seda nõu
oma wäikse kogudusele ette ja palusime silma weega omas wanas
kabelis selle juure Jumala õnnistust, et Ta laseks meie ete-
wõtmist korda minna. Selpäewal (leikuse pühal) sai üks paar-
püks wana kabeli ukse kõrwa seinä külge pantud, peale kirjaga:
"Tooge nüüd Jssandale kulda, hõbetad, siidi, nahka ja kallid
kiwa, ni kui Mooses Jsraeli rahwale Jehowa sana püha maja ehi-
tamiseks ete pani ja rahwas tõi heameelega, et Mooses ütles:
Nüüd on küll, Et meie wõiksime ka seda näha ja öölda: nüüd on
küll!"

Rahwas pani paar-püksi ka oma esimese ande üsna rõ-
muga, agaseda wist kuri waim ei sallinud, ta jätis oma paha
nouga inimest, kes seda mis pühapäewal sai korjatud nädala
sees ära warastud. Tousis kohe üles waras sadeti wangi roodo,
suri senna warsi ära. Wahasto mees Mihkel Hanso p. West.
Mühlna sakste läbi sai loosi asja keige rohkem korjatud, ja
1867 oli losung Wahasto kooli toas. Mühlna proua oli ise
wälja losimas (ka õpe.abiks) mis läbi 41 rbl.80 kop. sisse
tuli. Nüüd oli esimene hakatus käes ja palwekirja andsime
Kinerall Supertendile Sulsile sisse, kes meie nouga wäga rahul
oli, et kogudused liig sured on. Supritendeni käsu peale sai
siitümer kaudu rahwa käest järele kuulatud, kas need ka sovi-

vad, et Wahhastu saaks kirik ehitud, ja kas nad ka abiks oleks. Keige enam sowis Suurprienten, et Rapla koguduse küllest seia saaks, se olla liig suur. Siis sai Paluküla ja Salliküla Wahhasto külge aewatud, sest et Wahhasto nendel ligem on 15 - 18 w. Rapla 25 - 30 wersta. Wahhasto külge lubasid siis: Kedwa, Maidle Pellika, Kuimetsa pälika, Aela, Lõla, Wissuwere, Piometsa ja Rumbi.

Nüüd sai suure hoolega hakatud kiwa korjama iga päewa peale Wahastust sai arwatud üks jalg raud kiwa siis pidi kolme aastaga kiwi jägo kätte saama, aga läks palju rohkem, ni et iga päewa peale Wahastust 3 jala läks aastas tarwis wedada.

Nüüd pidi palwe ja manitsus aitama, et meie nõu mitte tühja ei läheks. Iga pühapäew kirikus (wanas kabelis) Lauba õhtu kooli toas, tuletas koolmeister palwes silmaweega rahwale meele, mitte ära tüdineda, waid oma õnnistust kartuse ja wäristusega taga nouda, mis üks kord suured intressid igawesti kannab. Jumal kuulis meie palwet ja laskis meie ettewõtmist korda minna, tegi rahwa südamed pehmeks, et heameelega keik ehituse madrijaal koko tuli, et 1883 a. wõisime öölda: "Nüüd on kül". Siis wõisime ue kiriko lauldes sisse minna: Uks kindel linn ja warjupaik, On meie Jumal taewas, n.t. Rahwas hakas agaraste tööle. Kolme aastaga korjasid peale 50 sülta raudkiwa.

Kui Türi õpetaja (Jerwama praust) Grohmann 1874 sel 13^{mal} Nowm. suri. Siis andis kooliõpetaja jälle palwekirja kunstori jumi sisse, et kui uut õpetajat Türi saab walitud, et se siis ka Wahhastus peab käima kirikliko asju toimetamas

ja Jumala tenistust pidamas. Opetaja A. Kurikohv sai 1875 a. sel 28 aukustil Türi kiriko peale seatud, siis pidi tema Wahastus iga kuu nädala ja iga suurde pühade keskmisel pühal hakama käima. Kunsotioriumi käsu järel. Alliko moisa Herra von Baranof arwas, et teil polegi weel kirikut, kas sess ei saaks, kui õpetaja 8 nädala taka käib; meie olime väga rahul ja Baranohvi Herra kauples, et Kurikohf 8 nädala pärast, kui Türi sa laulatud; Wahastu tuli Jumala tenistust pidama.

Wana kabel sai nüüd ni üles aritud, kantsel, mis praegu udes kirikus köstri lugemisel, oli wanas K. õpetaja kantsel; Altar sai ka nenda, et wõis lauarahwast wõta. Mühlina Herra andis surnu matmise jäuks üks wakama põldo, aed sai ümber ja kui Kurikohf esimest kord Wahastus Jumalatenistust pidas, sai surnu aed ka õnnistud ja esimene surnu Mihkel Tellus Madise poeg Maetud.

Nüüd tuli rahwal suurem igatsemine suurema ja parema Jumala sana kuulutamise maja järele; kolme aastaga kogosiwad peale wiekümne sülla raudkiwa; suure hoolega sai raha korjatud, ni et juba koolmeistri läbi Mülna Herra käte 1600 rbl. raha sai kiriko ehitamise tarwis. 1875 a. Sündis Mühlina Herral 10. Aukustil poeg, selle mälestuseks kinkis Mühlen kirikule 100 rubla, selle rahaga ostis Herra need kiriku riistad, mis praegu altaris tarwis on Saksamaalt. 2 lühtert altari peale, karikas, weinikan, ristimise wee wanas ja Kristuse rist altari peal. Leiwa karp. Peale selle weel se wäike kel, mis tornis suure kõrwas kilkab, maksab 24 rbl.

Et se kel väga wäike ja ineto surnu matmise tarwis oli hakas Kirschbaum, nõu andma ja rahwa käest kella tarwis raha korjama, ja paari aastaga oli 150 rubla raha käes, mis

Tallinnas Meister Jürgensile wälja sai maksetud, kel sai 1876 ostetud esmalt wõlgo.

Kirikoehitamisest.

Koolmeister Kirschbaum oli juba tüdipunud kiriko ehitamisest ja raha korjamisest rahwale räkimast ja neid palumast 1864 aastast satik. Nüüd ei aitanud enam mu nou, kui Herrat paluma: Katsume ehitamisega peale hakata. Mühlina Herra seisis esmalt kül wasto, et raha on wäga wähe kui ma teda ika palusin ja lotust Jumala abi peale kinnitasin, andis wiimaks järele ja tegime poumeistri Lugiga kauba ära, kes ehitamise oma peale wõttis.

1879 a. sel 28^{mal} Septembril pühitses Koero praust Hofman ja Türi õpetaja Kurikohf Wahhasto kiriko wundamendi sisse.

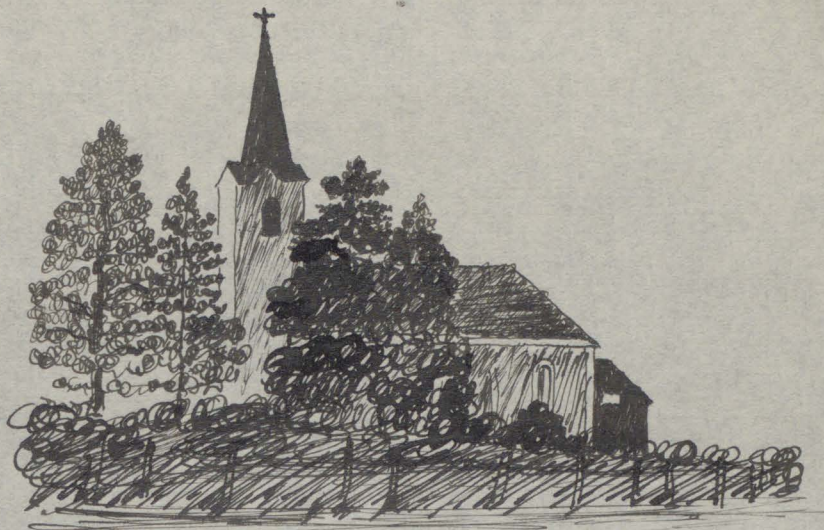
Wundamendi sisse torni nurga alla sai üks kiwikast müiritud mille sisse selle aegsed aealehed, ammet mehed, ja rahad said pantud. Meister laskis palgid wundamendi põhja alla panna, aga neid laskis Jnsener wälja wõta, kui need seal ükskord mädanema hakawad, kirik siis lõhki waob. Se oli suur tühi töö, sai tehtud.

Paar aastat peale wundamendi pühitsemist sai nüid madriali korjatud, ja 1881 hakas päris müritö peale, ja sai sügiseks kattuse alla. Teisel aastal torni müir ja kolmandal aastal keik mu töö nenda kaugele walmis, et wõisime sees Jumalatenistust pidada.

1883 sel 29^{mal} Mail sai Wahhasto kirik Kinerall-Superintendentenist Sultsist sisse õnnistud, kus juures Koero õpetaja Praust Hofman ja Türi õpetaja Korikof olid abiks. Siis jah! wõisime rõmolauluga kiriko sisse minna:

Eufitida Lexemplari

Üks kindel
lin ja warju
paik on
meie
Jumal
taewas! -

Madriali
on inimesed
pritahtlikult
wädanud,

muud sündmust ei ole neil olnud, mis
koolmeister kabelis on palunud. Wa-
hasto kiriko ehitamine on suurem osa
keik Wahasto walla peale kuulunud."

Nii räägib koolmeister

Kirschbaumi kirjutatud ajalugu. Uhes
sellega esitas ta aruande wäljaminekute
kohta. Kiriku ehitus ühes materjaliga
läks maksmä üle 6000 rbl. Kiriku
wastu wõtmisel mõõdeti kõik ruumalad
ja tehti neist aruanne: Mõetmise
juures olid vastavad tunnismehed, kes mõõtmist oma allkirjaga
tõendasid. Need olid:

Talitaja - (Juhan Laub) x x x

Kohtowanem - Jaan Kloren

Kõrwamees - Ado Weinberg

Kaupmees - Ado Alman

Koolmeister - K. Kirschbaum

Orientation?

Kirik on 10 sülda pikk, 34 jalga lai, 86 jalga kõrge (torni tippu) sisaldab 350 istekohta.

1908 pühitses Vahastu kirik 25 aastast Juubelipüha. Opetaja Kurrikoff nõudis Vahastu kiriku käärkambri kütmist, kuid mõisa herra seletas, et kiriku lähedal koolimaja on, kus soe tuba õpetajale küllalt hää peaks olema. Koolimaja kaugus kirikust on $\frac{1}{2}$ - $\frac{3}{4}$ versta.

1922 a. 16. juulil suurendati Vahastu surnuaeda 2 tiinu võrra ja laiendati ühtlasi kirikuõuet. Praegu käib Türiilt õpetaja 6 korda aastas Vahastus jumalateenistust pidamas ja kiriklikke talitusi toimimas, mille eest määratud 2000 marka korra tasu.

=====O=====

§ 23. TEISI KOGUDUSI JA USULAHKE.

a) Apostliku õigeusu kogudus.

1922 a. veebruarist peale tegutseb Türi iseseisev ap.õigeuskogudus. Varem olid nimetatud koguduse liikmed Paide koguduse all. 1910 a. ostsid nad Türi maja, milleks korjasid raha vabatahtlistest annetest. Maja, mille suurus 3 x 6 sülda, remonteeriti kõlbuliseks jumalateenistuse paigaks ja moodustati siia Paide abikogudus. 1917 läks preester Podegrad Venemaale, jättes leseks Paide, kui ka Türi koguduse. Asi jäi soiku 1922 aastani, mil türilased asutasid iseseisva koguduse. Et 250 hingeline kogudus palgalist vaimulikku ei suuda pidada, siis pöörasid ärksamad koguduse liikmed palvega pensioni peal oleva kohaliku preestri Theodor Kaanemägi poole, kes asjaarmastajana 1925 a. võttis kiriklikud toimingud oma peale.

b) Vennaste kogudus.

Kiriku lähedal asub vennaste koguduse palvemaja, mille 100 aasta juubeli peeti 1919 aastal. 20 aastat tagasi lõhuti vana maja ja ehitati asemele uus ruumikas palvekoda. Kogudusel on praegu 38 liiget. Pühapäeviti peavad palvetunde kohalikud, kui ka sissesõitnud vennad. Kohalikest oleks nimetada: Jakob Vilibert'i (koguduse vanem), Mihkel Tuimann'i, Jaan Roosmann'i, Mart Veimer'i ja Rudolf Roosimann'i.

d) Lahkuske.

1883 aasta kiriku kroonikas kirjutab õpetaja Kurrikoff: "S A. laiutas end Läänemaalt usuhullustus Türi kihelkonda.

Piibli laialilaotajad Tunckel ja Zeisig rändasid kihelkonna läbi ja laotasid laiali 400 piiblit. Talu- ja koolimajades pidasid nad piiblitunde ja seletasid Püha-Kirja. Eriti tegid tegemist esatoloogiliste küsimustega.

Kui liikumine läks õige tugevaks, siis sõitsin ise koolimajadesse ja juhtisin tähelepanu sellele, et ei tarvitse otsida ainult uut, vaid tuleb olla põllumaa, mis kannab kannatlikult vilja. Nii toimisin, kuni kadusid vöörad vennad."

1911 tegid propagandat Kirna vallas adventistid. Praegu pole ühtegi usulahku.

=====O=====

L ö p p s ö n a .

Katsusin käesolevas kiritöös käsitella kättesaadavaid andmeid, millistest kiriku arhiivist leidsin vaid mõne üksiku kirja ja ühe visitatsiooni protokollid. Ei ole vist küll kusagil nii viletsat arhiivi, kui Türi. Kiriku kroonikas on tähendus 1883 aastast ainult aruannetest (sündinud, surnud j.n.e.) ja nii kordub see 20.aastasajanguni. Protokollid - Tallinna konsistoriaal arhiivist - üle kümne - sisaldavad suurimalt tähtsusetu andmeid.

Kiriku konvendi protokollid on jäljetult kadunud, vist mõisnikke kaudu.

Et paremini selgitada asjaolu, katsun siin juures tuua ülesvõtteid tähtsamaist ehitustest ja mälestusmärkest.

Avaldan tänu neile, kes lubanud lahkelt kaasabi minu tööle.

=====O=====

S I S U K O R D :

§§	lhk.
1. Allikaid ja kirjandust	1
2. Türi kihelkonna geograafiline ülevaade	7
3. Järvamaa ja Türi kihelkonna minevikust	10
4. Kiriku ajalugu	15
5. Kiriku sisemus	21
6. Kirikule kuuluvad kõrvalhooned	30
7. Kiriku kassad.	33
8. Kirikule kuuluvad väärtasjad	36
9. Kirikule kuuluv maa.	38
10. Kabelid ja matusepaigad.	42
11. Vanad kalmed ja hauad.	56
12. Koguduse hingede arv	61
13. Lühike Türi õpetajate elulugu.	63
14. Õpetajate palgaoludest	71
15. Köster ja tema palk.	74
16. Kirikukellad ja kellalööja	76
17. Kiriklikud talitused	78
18. Kool	81
19. Kõlblikust elust	88
20. Ebausust	90
21. Õpetaja Kurrikoff'i raskustest	93
22. Vahastu oludest.	99
23. Teisi kogudusi ja usulahke	107
Lõppsõna	109